

זכרונות על קארל מארכס

מפי
רעיתו, בתו ונכדו

תרגום
ש. מאנדל

הוצאת „מדע וחיים” בע”מ
תל-אביב • תשי”ט

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל

דפוס „עופר“ בע"מ, תל־אביב

ז'ני מארכס

פרשה של חיי יצירה נסערים

ב־19 ביוני 1843 באנו בברית־הנשואין.

יצאנו מקרויצנאך לפפאלץ דרך אברנבורג ודרך באדאן־באדאן חזרנו לקרויצנאך, שם גם נשארנו עד סוף ספטמבר. אמי היקרה ואחי אדגאר נסעו חזרה לטריאר. קארל ואני באנו באוקטובר לפאריס, שם הקבילו את פנינו הארוואג ואשתו.

כאן הוציאו קארל ורוגא את ה"שנתון גרמני־צרפתי". המוציא לאור היה יוליוס פראבאל, השנתון חדל להופיע אחרי הגליון הראשון. גרנו ברחוב וואנו בפרוור סן־ז'ארמאן והיינו נפגשים עם רוגה, היינה, הארוואג, מייראר, טולסטוי, באקונין, אנאנקוב, ברנייס ו־tutti quanti. לא חסרו דברי רכילות וקטטות בשל דברים של־מה־בכך. ב־1 במאי 1844 נולדה ז'ני הקטנה. ביום הלזיתו של לאפיט יצאתי בפעם הראשונה שונה מהבית ולאחר זמן, כעבור ששה שבועות, נסעתי במרכבת־דואר לטריאר עם ילד חולה מחלה קשה...

בספטמבר, בלזית מינקת גרמניה, חזרתי לפאריז עם ז'ני הקטנה, שאותה שעה כבר היו לה ארבע שיניים. בימי העדרי ביקר את קארל פרידריך אנגלס, במשך הסתיו והחורף עבד קארל על "ביקורת הביקורת הביקורתית", שיצאה לאור בפראנקפורט **. האס ואשתו, אוורבך וריבנטרופ, וביחד היינה והרווג, היוו את החוג שלנו. פתאום, בראשית 1845, הופיע אצלנו קומיסאר של המשטרה והושיט לנו פקודת גרוש לפי המלצת הממשלה הפרוסית. בפקודה נאמר:

* הרשימות האוטוביוגרפיות של ז'ני מארכס, המתייחסות לשנת 1865, הגיעו אלינו בצורה בלתי מושלמת. כתב־היד היה שמור בארכיונו המשפחתי של לונגה ואחרי מות אדגאר לונגה, נכדו של מארכס (בשנת 1950) נמסר למכון לחקר המארכסיזם־לניניזם על־ידי מרכז המפלגה הקומוניסטית הצרפתית למרכז המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות. המערכת.

** "המשפחה הקדושה או ביקורת הביקורת הביקורתית. נגד ברוננו באואר ושותפיו". המערכת.

קארל וויני מארכס בחברת היינריך היינה

קארל מארכס חייב לעזוב את פאריס תוך 24 שעות. לי נקבעה ארכה ממושכת יותר, אותה ניצלתי לשם מכירת הרהיטים וחלק מהלבנים. היה עלי למכור בחצי חינם, היות והיינו זקוקים לכסף להוצאות-הדרך. במשך יומים אֶרְחו אותנו ההרווגים. בראשית פברואר, בקור איום, חולה, יצאתי בעקבות קארל לבריסל. כאן, לאחר שמצאנו אכסניה במלון בואֶ סובאז', התוודעתי בפעם הראשונה עם היינצן ופרייליגראט, בחדש מאי עברנו לגור ברחוב אליאנס, מאחורי שער סאָן-ליובאָן, בבית קטן, ששכרנו מהד"ר ברויאָר.

אך הספקנו להסתדר מיד בא אלינו אנגלס. היה כאן גם היינריך בירגרס, שחיפש אותנו, יחד עם ידידו ד"ר רולאנד דניאלסון, עוד בפאריס. זמן מה אחר כך הגיעו גם הם ואשתו; אחד ששמו סבאסטיאן זיילר הצטרף אף הוא לחוג הגרמני הקטן. האחרון ייסד כאן משרד לקורספונדנציה והקולוניה הגרמנית הקטנה חיתה פה יפה למדי. הצטרפו אלינו גם כמה בלגים, וזיגור בכללם, ופולנים אחדים. כאן, באחד מבתי הקפה הקטנים והנקיים, שהיינו מבקרים בו בערבים, התוודעתי ראשונה אל לאַאוואַל בחולצתו הכחולה.

במשך הקיץ עבד אנגלס עם קארל על ביקורת הפילוסופיה הגרמנית. כדחיפה לכך שימשה הופעת הספר „היחיד וקנינו“ * כתוצאה מעבודה זו נתקבל חיבור נרחב, שעמד לצאת לאור בווסטפאלן **. באביב ביקר אותנו בפעם הראשונה יוסף וויידמאיר. זמן מה התארח אצלנו. באפריל שלחה לי אמי היקרה לבריסל לעזרה, את המשרתת הפרטית והמסורה שלה. עמה ועם ז'ני בת הארבעה עשר חודש נסעתי שוב אל אמי החביבה. ביליתי אצלה ששה שבועות וכשבועיים לפני הולדתה של לאורה חזרתי אל הקולוניה הקטנה שלנו. לאורה יצאה לאור עולם ב־26 בספטמבר. אדגאר אחי בילה אתנו את החורף מתוך תקווה למצוא עבודה בבריסל. הוא נכנס למשרד לקורספונדציה של זיילר, שלאחר זמן, באביב 1846, נכנס לעבוד שם גם וילהלם וולף היקר שלנו. האחרון, הידוע בשם „וולף של בתי הסוהר“ ברח ממצודת שלזיה, בה ישב 4 שנים על שעבר על חוקי העתונות. הוא בא אלינו ואז נוצרה אצלנו אותה ברית־ידידים הדוקה, שלא נפסקה אלא עם מות לופוס במאי 1864. בחורף ביקרו אותנו גיאורג יונג וד"ר שליכר...

בינתיים הדחיסו והלכו ענני המהפכה. גם האופק הבלגי התקדר. השלטונות פחדו קודם כל מפני הפועלים, מפני הסטיכיה הסוציאלית של המוני העם. המשטרה, הצבא, המשמר האזרחי — כולם גויסו להגנה, כולם עמדו במצב הכן. אז החליטו פועלי גרמניה שהגיע תורם לאחוז בנשק. נרכשו פגיונות, אקדחים וכדומה. קארל הקציב ברצון כספים למטרה זו; הרי אך זה קיבל את חלקו בירושה. הממשלה ראתה בכך קשר, מזימה פושעת: מארכס מקבל כספים וקונה נשק, משמע יש להרחיקו. בשעת לילה מאוחרת מתפרצים לביתנו שני אנשים. מבקשים את קארל. כשיצא אליהם הציגו את עצמם כסמלי המשטרה שיש להם הוראה לאסור את קארל ולהביאהו לחקירה. אחוזת אימה אני רצה בעקבותיהם, מחפשת אישים בעלי השפעה, כדי לברר מה ארע. בחשכת הלילה אני רצה מבית לבית. פתאום תופס אותי המשמר, אוסר אותי ומטילני לכלא אפל. היה זה מקום, בו כלאו קבצנים, חסרי גג, נודדים, בני בלי בית ונשים אומללות שנכשלו. דוחפים אותי לתא אפל. בבכי אני נכנסת ואחת הנשים האומללות מציעה לי את יצועה. היתה זאת אצטבת עץ נוקשה. אני צונחת על האצטבה. משהפציע אור השמש ראיתי בחלון שממול, מאחורי סורג

* ספרו של מאקס שטירנר „היחיד וקנינו“ יצא לאור בשלהי 1844.
 ** הכוונה היא ל„אידיאולוגיה הגרמנית“, שמארכס ואנגלס לא הצליחו להוציאה לאור. חיבור זה פורסם לראשונה בשנת 1932 על־ידי המכון לחקר המארכסיזם־לניניזם ליד מרכז המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות.

קארל מארכס מובל לבית הכלא

ברזל, פנים עגומים וחוורים חיוורון מוות. אני ניגשת לחלון ומכירה את ידידנו הוותיק והיקר זיגו. בראותו אותי התחיל עושה לי סימנים ורומז כלפי מטה. הסתכלתי לשם וראיתי את קארל, שבדיוק אותה שעה הובל תחת משמר צבאי. כעבור שעה הוליכו אותי אל חוקר בית הדין. לאחר חקירה של שעתיים, בלי שיסחטו ממנו ידיעות מרובות, הוליך אותי הז'נדרם למרכבה ולפנות ערב הגעתי אל שלושת הפעוטים המסכנים שלי. מקרה זה חולל סנסציה. כל העתונים כתבו

על כך. קארל עצמו חזר מבית-האסורים זמן מה לאחר כך, אגב פקודה למהר ולעזוב את בריסל.

קארל התכונן עוד קודם לכן לחזור לפאריס ובכוונה זו פנה לממשלה הזמנית של צרפת בענין ביטול פקודתו של לואי פיליפ בדבר גירושו. בו במקום קיבל מכתב חתום בידי פלוקון, בו הודיעה הממשלה הזמנית בצורה האדיבה ביותר על ביטול הפקודה. וכך היתה פאריס שוב פתוחה לפניו; איפה היינו יכולים להרגיש את עצמנו יותר טוב, מאשר מתחת לשמשה של המהפכה החדשה, שזרחה זה עתה! לשם — אמרנו לעצמנו — לשם! מיהרתי לארוז את חפצי, מכרתי את הניתן למכירה, אך את המזוודות עם כל כלי הכסף ועם מבחר הלבנים הפקדתי בבריסל אצל מוכר הספרים פייגלר, שגילה בשעת נסיעתנו נכונות מיוחדת לעזור לי.

וכך יצאנו את בריסל לאחר שעשינו בה שלוש שנים. היה זה יום קודר וקר ובמאמצים מרובים עלה בידינו לחמם את הפעוטות, שלקטן שבהם לא מלאה עדיין שנה...

*

בשלהי מאי* הוציא קארל את הגליון האחרון של „Neue Rheinische Zeitung“, העתון החדש של הרהיין, שנדפס בצבע אדום. היה זה „הגליון האדום“ המפורסם, אבוקה לזהטת בצורה ובתוכן. אנגלס הצטרף מיד להתקוממות, בה השתתף כשלישו של וויליך. קארל החליט לצאת שוב לזמן מה לפאריס, היות והישיבה על אדמת גרמניה געשתה לו בלתי אפשרית.** וולף האדום יצא בעקבותיו. אני עצמי יצאתי עם שלוש הפעוטות דרך בינגן למולדתי האהובה מאז, אל זרועות אמי היקרה. מבינגן נסעתי לזמן קצר לפראנקפורט על נהר מאין, כדי להחליף שוב במצלצלים את כלי הכסף, שנפדו מבית העבוס שבבריסל. וויידמאיר ואשתו קיבלו את פנינו בלבביות שאין למעלה ממנה ועזרו לי הרבה בעיסקה לומבארדית זו. וכך השגתי גם הפעם כסף להוצאות הדרך.

קארל. בלווית וולף האדום, נסע לפפאלץ ומשם לפאריס, שם שמה ההפגנה של ה-13 ביוני שאורגנה על ידי לדריירולאן, קץ לחלומות המהפכניים הקצרים. הריאקציה באה לידי גילוי בהמית ביותר בכל מקום ומקום. המהפכה ההונגארית, התקוממות

* על סמך העובדה שבשנת 1845 קיפח מארכס את דאזרחות הפרוסית גרשה אותה הממשלה הפרוסית במאי 1849 מפרוסיה בתורת בן חוץ-לארץ, שפגע בזכויות „הכנסת האורחים“. המערכת.
** בשנת 1849.

באדן, התנועה המהפכנית האיטלקית — כל אלה נסתיימו בכשלון ; בהונגאריה ובבאדן השתוללו בתי-הדין הצבאיים, וחמישים אלף צרפתים בימי נשיאותו של לואי נאפוליון, שנבחר למשרה זו בשלהי 1848 ברוב קולות גדול, נכנסו לעיר הגבעות, על מנת לכבוש את איטליה * „L'ordre régné a Varsovie”, ו- „Vae Victis” ** — כזאת היתה הסיסמה של הקונטרבולוציה שכורת-הנצחון. הבורגנות נשמה לרווחה, הבורגנות הזעירה שבה לעשות עסקים טובים, הפיליסטרים הליבראליים הזעירים החזיקו את האגרופים בכיסים, פועלים גורשו, דוכאו האנשים שלחמו בעט ובחרב למען מלכות החלכאים והנדכאים, היו מרוצים אם הצליחו להשתכר בנכר את פת לחמם.

בשבתו בפאריס קשר קארל קשרים עם הרבה מנהלי מועדונים וראשי ארגוני פועלים במחתרת. ביולי 1849 יצאתי אחריו לפאריס, שם שהינו חודש ימים. אבל אפילו כאן לא נתנו לנו מנוח. בוקר לא עבות אחד הופיעה אצלנו דמותו המוכרת של סמל המשטרה ובידו פקודה: על קארל מארכס ואשתו לעזוב את פאריס תוך 24 שעות. הם התנהגו אתו בחסד, בהציעם לו את וואן שבמורביאן כמקום מקלט. לגירוש כזה, כמובן, לא הסכמנו ואני חזרתי וארזתי את מטלטלי הדלים כדי למצוא מקלט שקט ובטוח בלונדון.

קארל יצא ללונדון לפני. שם חי מתוך מגע קרוב עם בלינד. לאחר זמן הגיע לשם גם גיאורג ווייארט. הוא יצא לפגשני, כשהגעתי ללונדון חולה. רצועה כולי עם שלושה פעוטות עייפים ורצועים ושיכן אותי אצל חייט אחד בלאַסטר־סקוואר, בחדרים קטנים, מרוהטים. עד מהרה נמצאה דירה מרווחת בצ'אלסי, היות והלך והתקרר הזמן, בו היה דרוש לנו מקלט שלוו יותר. ב־5 בנובמבר — בו בזמן שברחובות נשמעו קריאות „יחי היי פוקס” *** וזאטוטים במסכות דמיוניות רכבו ברחובות על דחלילי חמורים שהותקנו במיוחד — בשעת ההמולה והתכונה הזאת, נולד ילדי המסכן היינריך. לכבוד הקושר הגדול קראנו את הרך הנולד בשם פוקסיק. זמן מה אחרי הלידה הגיע אלינו אנגלס, שברח מבאדן דרך גנוא. עוד לפניו הגיע וויליך והשתכן מיד אצלנו ונהג אתנו בפאמילאריות יתירה. בבוקר השכם היה מופיע בחדר המיטות שלנו כהתגלמות של דון קיכוט באפודת צמר אפורה, כשמטפחת אדומה קשורה למותניו במקום חגורה,

* המדובר בהתערבות הצבא הצרפתי בשנת 1849 נגד הרפובליקה הרומית במטרה להחזרת שלטונו החילוני של האפיפיור.

** „בוארשה הושכן סדר” ו„אבוי למנוצחים”. המערכת.

*** ה־5 בנובמבר נחוג באנגליה מדי שנה כיום קשר אבק השרפה ; אותו יום התכוננו הקושרים, שאחד מהם היה היי פוקס, לפוצץ את בנין הפארלמנט על חברי שני הבתים והמלך.

וכשהוא מטרטר כפרוסי אמיתי ומתכוון לפתוח בויכוח תיאורטי ממושך על הקומוניזם ה"טבעי" כל כך. קארל היה מפסיק תיכף ומיד את הנסיונות האלה... בצ'לסי באו אלינו בפעם הראשונה גם וו. פיפר ווו. ליבקנכט. וולף האדום יצא עוד קודם ללונדון, יחד עם קארל. יום-יום הגיעו ללונדון אלפי מהגרים. כולם היו דחוקים פחות או יותר ורק למעטים היו אמצעי קיום. כולם היו חסרי ישע, נצרכים וחיפשו סעד. היתה זאת התקופה הבלתי נעימה ביותר בחיינו כמהגרים. לשם הושטת עזרה למהגרים אורגנו ועדי הגירה, נערכו אספות, פורסמו חוזרים, עובדו תוכניות, נערכו הופעות פומביות עממיות. בכל חוגי המהגרים התגלעו חיכוכים. מפלגות שונות נפרדו במשך הזמן זו מזו לגמרי. בין המהגרים הגרמנים מצד אחד והסוציאליסטים מצד שני אף הגיעו הדברים לידי פירוד רשמי ואפילו בין הפועלים הקומוניסטים חל פילוג. מנהיגי הסיעות לחמו זה בזה בצורה אכזרית ביותר, והכנופיה, שהיתה מורכבת מאספסוף זעיר בורגני מגוון, אחוזת יצר של "מעשי גבורה" ופעולות קפצה באופן מרגיז בראש והתקיפה בזעם אותו חלק של הפועלים ואותם מנהיגים, שהבינו ביתר בהירות את הנסיבות וראו כבר אז, כי עידן המהפכה נפסק לזמן רב. יותר מכל רדפו את קארל, העלילו עליו עלילות, השמיצו אותו השמצה זדונית, אותו זמן התרחש הדו-קרב בין קונראד שראם ואוגוסט וויליך.

וכבר בסתיו 1849 התחיל קארל נושא ונותן בגרמניה ביחס לפרסום "Revue", בהאמבורג, שהמערכת שלו תעבוד בלונדון. אחרי טרדות ולבטים אינסופיים הופיעו 6 גליונות של כתב-העת בשם "עתון חדש של הרהיין, כתב-עת מדיני-כלכלי". כתב-עת זה הצליח מאוד, אך מוכר הספרים, ששוחד על-ידי השלטון הגרמני, ניהל את הצד העסקי ברשלנות כזאת, שלא יצא זמן רב ונעשתה ברורה אי-האפשרות להמשיך במפעל.

באביב 1850 נאלצנו לנטוש את ביתנו בצ'לסי. פוקסיק הפעוט והמסכן שלי חלה כל הזמן. המון הדאגות היום-יומיות עירערו מאוד גם את בריאותי. לחוצים ודחוקים מכל צד על-ידי הנושים שלנו, עברנו לשבוע ימים למלון גרמני אחד בלסטר-סקוור. אך ישיבתנו באותו מלון לא נמשכה זמן רב. פעם בבוקר סרב בעל המלון האדיב שלנו להגיש לנו ארוחת-בוקר ונאלצנו לבקש לנו מקום מגורים אחר. תמיכה לא גדולה מצד אמי הצילה אותנו תכופות ממחסור איום. בביתו של יהודי אחד, סוחר תחרים, מצאנו שני חדרים, בהם התייסרנו עם ארבעת ילדינו במשך כל הקיץ.

בסתיו של אותה שנה ניתקו קארל וידידיו הקרובים סופית את

הקשרים עם המהגרים למיניהם ושוב לא השתתף בשום הופעה משלהם. הוא וידידיו יצאו מחברת ההשכלה של הפועלים. אנגלס, לאחר מאמצי שוא להשיג בלונדון עבודה ספרותית העשויה לפרנס אותו, נסע למנצ'סטר ונכנס בתנאים בלתי נוחים בתכלית כעובד משרד בבית החרושת של אביו. כל שאר ידידיו ניסו להרויח את לחמם במתן שעורים וכיוצא בזה. שנה זו ושתי השנים שלאחריה היו לנו שנים של דאגות קיום קשות ושנות חרדה מענה ומדלדלת ומחסור ממש.

באוגוסט 1850, למרות מצב בריאותי הרעוע ביותר, החלטתי לעזוב את ילדי החולה ולנסוע להולאנד אל דודו של קארל מתוך תקווה למצוא שם נחמה וסעד. אותו זמן חיכיתי להולדתו של הילד החמישי ואת עתידנו ראיתי מתוך יאוש. הדוד, שרגז על המהפכה ועל המהפכנים בשל ההשפעה הבלתי נוחה של המהפכה על עסקיו ועסקי בניו, היה נתון במצב־רוח ביש. הוא סירב להגיש לי עזרה כלשהי, אך בשעת פרידה תחב לתוך ידי מתנה בשביל הילד הצעיר ואז ראיתי כמה הצטער על שאין ידו משגת לתת לי יותר. הזקן לא העלה על דעתו מתוך איזו מועקה שבלב נפרדתי מעמו. הביתה חזרתי מיואשת. אדגאר הפעוט והמסכן קפץ לקראתי בפנים מאירים ופוקסיק הושיט לקראתי את ידיו הזעירות. אך גרם מזלי שלא התענגתי זמן רב על גילויי החיבה שלו. בנובמבר מת הפעוט התשוש מהתקפה של עזית, שנגרמה על־ידי דלקת הריאות. אין לתאר את צערי! היה זה הילד הראשון שאיבדתי. אויה! אותה שעה לא העליתי על דעתי כי בעתיד צפוי לי עוד סבל כזה שלעומתו ייראה כל השאר כאפס וכאין! מיד לאחר שילדי היקר הובא לקבורה נטשנו את הדירה הקטנה ושכרנו אחרת במקומה, באותו רחוב עצמו...

ב־28 במרס 1851 נולדה לנו ילדה — פראנציסקה. את התינוקת המסכנה נאלצנו למסור למינקת, היות ואי־אפשר היה להשאירה אתנו בדירה הצרה. היתה זאת שנת התערוכה העולמית הגדולה והכול זרם ללונדון. באביב הגיע מקאלן פרייליגראט על מנת לחפש עבודה בלונדון. אחר כך בא לופוס משווייץ וכן באו גם גרונקה, אימאנד ושילי. עוד קודם לכן הגיע שנית זיילר וגם גאץ הצטרף לחוג המהגרים, שהתלכדו סביב קארל. השנים 1851 ו־1852 היו לנו שנים של דאגות גדולות ועם זה גם זעירות ביותר, ימים של סבל, אכזבות וכל מיני מחסור.

באביב 1851 התרחש עוד מאורע אחד, שאין ברצוני לעמוד עליו באריכות ושהגדיל פי כמה את צרותינו וסבלנו. הממשלה הפרוסית הגישה לכל ידידיו של קארל בחבל הרהיין כתב־אישום בפעילות

מהפכנית מסוכנת וחבשה אותם בכלא, שם נהגו אתם בצורה איומה. רק בשלהי 1852 ניגש בית-המשפט לברור הפומבי, שנתפרסם ביותר כמשפט הקומוניסטים בקלן. כל הנאשמים, פרט לדניאלס ויעקובי, נידונו ל-3 או ל-5 שנות מאסר.

*

תחילה היה וו. פיפר מזכירו של מארכס. לאחר זמן הועליתי אני לדרגה זו והימים, בהם ישבתי בחדרו הקטן של קארל והעתקתי את מאמריו הכתובים בכתב לא ברור, נחרתו בזכרוני כימים המאושרים ביותר שבחי.

בשלהי 1851 חולל לואי נאפוליאון הפיכה מדינית ובאביב שלאחר-כך חיבר קארל את הספר „ה-18 לברומר“, שיצא לאור בניו-יורק. על יצירתו עבד בדירה הקטנה שבדין-סטרט, בתוך המולת הילדים והרעש המשפחתי. בחודש מארס העתקתי את כתב-היד, שנשלח לתעודתו מיד, אולם הופיע כעבור זמן רב למדי וכמעט שלא הכניס לנו כלום.

בפרוס חג הפסחא של אותה שנת 1852 חלתה פראנציסקה הקטנטונת והמסכנה בברונכיטיס בצורה קשה. שלושה ימים נאבקה הקטנה עם המוות וסבלה איומות. הגופיף הזעירי של הילדה המתה הונח בחדר אחורי. אנו כולנו עברנו לחדר הקדמי וכשבא הלילה שכבנו על הרצפה — שלושת הילדים החיים שכבו יחד אתנו. כולנו בכינו על הכרוב הקטן, שהיה מוטל קר וחיוור, בקרבתנו. מות הילדה היקרה חל בזמן של מחסור איום, שפקד את חיינו. דוקא אותה שעה לא יכלו ידידינו הגרמניים לעזור לנו. ארנסט ג'ונס, שהיה אז מבקר אצלנו תכופות ושוהה ארוכות בביתנו, הבטיח לנו עזרה, אלא שלא היה ביכולתו לעשות זאת... במבוכתי הגדולה מיהרתי אז למהגר צרפתי אחד, שגר בקרבת מקום ושרק זמן לא רב לפני המקרה ביקר אצלנו. ביקשתי אותו שיעזור לנו באסוננו הגדול. תיכף ומיד נתן לי מתוך רגשי השתתפות ידידותיים ביותר שתי לירות שטרלינג. מהכסף הזה שולם הארון הקטן, בו נחת לבסוף הילדה המסכנה. כשנולדה הילדה לא היתה לה עריסה וגם למשכנה האחרון זכתה בקושי. מה היתה, איפוא, הרגשתנו כשלינו את ילדתנו בדרכה האחרונה!

בסתיו 1852 נסתיים סוף-סוף המשפט המפורסם של הקומוניסטים. קארל חיבר חוברת על מנת להוקיע לעין כל את שפלות הממשלה הפרוסית. החוברת נדפסה בשווייץ אצל שאבליץ, אך השלטון הפרוסי חתרים והשמיד את החוברת על הגבול. קלוס הדפיס את החוברת שנית באמריקה ומתדורה שניה זו נפוצה ביבשת.

בשנת 1853 כתב קארל בקביעות שני מאמרים בשביל „ניו-יורק דיילי טריביון“. המאמרים עוררו סנסציה באמריקה. תודות להכנסה קבועה זו הצלחנו במידת מה להפטר מחובותינו הישנים ולחיות בשלווה. הילדים גדלו והיו נחמדים מאוד, הלכו והתפתחו בגופם וברוחם, אף-על-פי שהוספנו לגור בדירתנו הקטנה והצרה. קארל, שקיים בימי שבתו בלונדון קשר מתמיד עם הצ'רטיסטים וכתב מאמרים בשביל „פיפלט פייפר“ של ארנסט ג'ונס, פירסם בקיץ של אותה שנה בעתון הנזכר כמה ממאמרי שנדפסו קודם ב„טריביון“... כתשובה על התקפותיו הרשעיות של וויליך, שהופיעו באמריקה, חיבר קארל חוברת קטנה בשם „האביר טהרה-הכרה“, שגם היא נדפסה באמריקה, ושמה סוף סוף מחסום לדברי הבלע של האביר וחבר מרעיו.

חג המולד של שנת 1853 היה החג השמח הראשון, שעבר עלינו בלונדון. הדאגות הקשות, שכירסמו אותנו יום-יום, חלפו תודות לקשריו של קארל עם ה„טריביון“. בקיץ בילו הילדים כמעט כל הזמן באויר צח והשתעשעו בגני העיר; אותה שעה היו לנו דובדבנים, תות שדה ואפילו ענבים. לחג המולד הביאו ידידינו לילדים מתנות נהדרות. היו שם גם בובות, גם רובים, גם כלי מטבח, גם תופים וחצוצרות. ובשעה מאוחרת בערב הופיע גם גרונקה לקשט את האשוח. איזה ערב מאושר היה זה! כעבור שבוע נתגלו אצל אדגאר היקר שלנו סימניה הראשונים של המחלה האנושה שגזלה אותו מאתנו כעבור שנה. אילו יכולנו אז לעזוב את הדירה הקרה והבלתי בריאה ולהעביר את הילד לחוף הים היינו אולי מצילים אותו. אך את הנעשה אין להשיב!...

בספטמבר 1855 חזרנו למשכננו הקודם שבדין-סטריט מתוך החלטה נחושה לנטוש אותה מיד לאחר שאיזו ירושה אנגלית קטנה תשחרר אותנו מהכבלים, בהם קשרו אותנו מסביב האופים, הקצבים, החלבנים, סוחרי הפחם, הירקנים ושאר כוחות עוינים בדומה להם. לאחרונה, באביב 1856 קיבלנו סכום כסף לא גדול, אבל חשוב בשבילנו. כל החובות שולמו — כלי הכסף, הלבנים, המלבושים שבו שנית מגלותם בלומבארד ואני, לאחר שהתלבשתי בבגדים חדשים בתכלית, יצאתי בפעם האחרונה יחד עם שלושת הילדים שנשארו לי, למולדתי הקרובה כה ללבי...

החורף עבר עלינו מתוך בדידות גמורה. כמעט כל ידידינו עזבו את לונדון; המעטים שנשארו גרו הרחק מאתנו ומלבד זאת הבית הקטן והנחמד שלנו — למרות ממדיו הזעירים, נראה לנו כארמון לעומת דירותינו הקודמות — הגישה אליו לא היתה קלה. אלינו לא הובילה

דרך של ממש, הכל מסביב עמד בתהליך של צמיחה ובנייה; צריך היה לעבור דרך ערמות של אשפה והקרקע הכבד של טיט אדום היה נדבק בימי גשם אל הסוליות באופן שלעתיים קרובות היינו חוזרים לאחר נפתולים קשים הביתה עם הררי בוץ לרגלינו. ולא עוד, אלא שבמקומות ברבריים אלה שלט ערפל ובמקום להעיו ולצאת בערבים למאבק עם האפלה, הזבל, הטיט וערמות האבנים, העדיפו האנשים לשבת ליד האח המבוערת. כל החורף הייתי חולה מאוד וכל הזמן הקיפו אותי תלי תלים של רפואות ותרופות. זמן רב עבר עד שהתרגלתי לבדידות מוחלטת זו, לעתים קרובות מאוד התגעגעתי על טיולי הממושכים ברחובות השוקקים של הווסט־אנד, על אספות, על המועדונים שלנו ועל הפונדק החביב עלינו, שם התנהלו שיחות לבביות ובשעת מעשה הייתי שוכחת לעתים קרובות לזמן מה את פגעי החיים. למזלי, המשכתי להעתיק פעמיים בשבוע מאמרים בשביל ה"טריביון" ותודות לכך הייתי בקורס הענינים והמאורעות המנסרים בעולם.

באמצע שנת 1857 עמדו פועלי אמריקה שוב בפני משבר מסחרי חמור. ה"טריביון" גילה שוב אי־רצון לשלם בעד שני מאמרים בשבוע וכך, מחמת גרעון זה בהכנסות, חזרה קופתנו ונתרוקנה במידה מרובה. למזלנו הוציא דאנה אותו זמן את האנציקלופדיה האמריקאית החדשה ולקארל הוצע לשלוח מאמרים בשאלות כלכלה וצבא. היות וזה היה מאוד לא קבוע והילדים ההולכים וגדלים והדירה הגדולה יותר דרשו יותר ויותר הוצאות, הרי שאי־אפשר לקרוא לאותו זמן תקופה של רווחה. לא היה מחסור ממש, לעומת זאת היו קשיים כספיים בלתי פוסקים, דאגות וחישובים זעירים. למרות כל הצמצומים לא הצלחנו בשום אופן להסתדר ומשום כך הלך נטל חובותינו וגדל מיום ליום ומשנה לשנה...

בששה ביולי נולד אצלנו הילד השביעי, אלא שנולד רק על מנת לנשום נשימה קצרה ולעבור לבית הקברות, אל אחיו ואחיותיו היקרים.

בקיץ 1857 חזר מאמריקה ידידנו הטוב והוותיק קונראד שראם. אך לצערנו היה כה חולה, שעם מבט ראשון הבינונו שהוא נטול־תקווה. שראם שהה עוד ששה שבועות בבית־חולים גרמני ואחר יצא לאי ג'רסי. שם נפגש עם פרידריך אנגלס, שזה שנה שלמה היה חולה מחלה קשה וחיפש שם ארוכה ומרפא. קארל ביקר באי את שני הידידים בספטמבר של אותה שנה וחזר משם עמוס פירות, אגוזים וענבים. כבר בינואר 1858 קיבלנו על ידי ג'וליאן גארני, שערך עתון בג'רסי, את הידיעה על מות הידיד היקר שראם.

שנת 1858 לא הביאה לנו בכנפיה לא טובה מרובה ולא צרות גדולות; היתה זו שנה שיום אחד לא היה שונה בכלום מחברו. אותו חורף עבד קארל על ספרו „לביקורת הכלכלה המדינית“, שלמענו אסף חומר במשך שנים רבות. לאסאל, אתו עמד בקשרי ידידות מאז שנת 1848, מצא מוציא לאור בשביל הספר הזה: את פראנץ דונקר בברלין. באביב 1859 שלח קארל את כתב-היד, שאני העתקתי, ומברלין נתקבלו כל הזמן גליונות ההגהה מה שהשגה, כמובן, מאוד את ההדפסה. אך בעיקר הושתתה משום שלאסאל נחפו מאוד להוציא לאור יצירה מלהיבה משלו, את המחזה „פראנץ פון זיקינגאן“, ודונקר, כידידו המקורב ביותר, דאג להדפיס אותה לפני ספרו של קארל. בקיץ 1859 התלקחה גם, מה שקראו ה־*via sacra*, המלחמה האיטלקית בין צרפת ואוסטריה. אנגלס הוציא חוברת בשם „הפז והרהיין“ ולאסאל, שנתקנא בהצלחתה, הוציא גם הוא חוברת בשם „המלחמה האיטלקית“. בלונדון הוציא אלארד ביסקאמפ שבועון בשם „העם“. קארל השתתף בעתון זה. בדומה לאנגלס כתב בשבילו הרבה מאמרים. בשבועון „העם“ הועתק עלון, שנכתב בידי ק. בלינד, שהנוסח שלו נמסר לאחר זמן עליידי ליבקנכט ל„אלגעמיינע צייטונג“ האוגס-בורגי. עלון זה שימש עילה להתקפה משמיעה של ק. פוגט על קארל. פוגט הוציא חוברת, שהכילה דיבות שפלות על קארל. במשך שנת 1860 אסף קארל חומר כדי לשים קץ במחירי אחד לעלילה, שכל העתונות הגרמנית בהשראת התקופה החדשה הפיצה אותה באהבה וברצון בשער בת רבים. צריך היה להכריע „במהלומה אחת שבע נפשות“...

אותו זמן בדיוק חליתי אני בצורה קשה במחלת אבעבועות; אך אותה שעה התאוששתי מתמחלה האיומה עד כדי כך שיכולתי, על אף עיני הסומות למחצה, לקרוא את הספר „האדון פוגט“. היתה זאת עת קשה מאוד. שלושת ילדינו מצאו מקלט ומחסה נאמן אצל ידידינו הטובים, הליבקנכטים.

דוקא אותו זמן הופיעו נצנוציה הראשונים של מלחמת האזרחים הגדולה באמריקה, שהתחילה כעבור זמן מה — באביב. אירופה הישנה על קרבותיה האפסיים, קרבות של נסים, שוב לא ענינה את אמריקה. „טריביון“ הודיע לקארל כי מסיבות כספיות הוא נאלץ לוותר על כל הכתבות ומשום כך אין לו צורך לעת עתה בעזרתו של קארל. המהלומה היתה מכאיבה ביחוד, כיון שכל שאר מקורות ההכנסה דללו לגמרי וכל האמצעים שאחזנו בהם העלו חרס. קשה

היה גם משום שמצב רע זה התחיל בדיוק בזמן שהבנות הקשיות נכנסו לתור הזהב הנפלא של ראשית הנעורים. חזרנו שנית לסבל שנתנסינו בו לפני עשר שנים, לאותן דאגות ולאותו מחסור. ההבדל היה רק שאז סבלו ילדים בני חמש ושש, בלי להבין את המצב ועכשיו, כעבור עשר שנים, נתנסו בו בנות בגיל חמש־עשרה, שעמדו בעצם פריחתן והתפתחותן השכלית. וכך נוכחנו למעשה בצדקתו של הפתגם הגרמני: ילדים קטנים — צרות קטנות, ילדים גדולים — צרות גדולות. בקיץ 1860 לקחנו אלינו לחודשיים את אקאריוס, שהיה חולה מאוד.

באביב 1861 נסע קארל לגרמניה, היות והיה מן ההכרח להשיג כסף. בפרוס חג המולד מת מלך פרוסיה, הקרוי הגאונני, ופינה את מקומו ל"וילהלם הנהדר"*. אז הודיעו על חנינה בה השתמש קארל, כדי לנסוע לגרמניה ולברר את הנסיבות החדשות שאך זה נוצרו. בברלין התגורר אצל לאסאל ונפגש תכופות עם הרוזנת האצפלה. מכאן יצא להולאנד, אל דודו לאון פיליפס, שהילוה לו בעין יפה כסף בלי רבית. הוא חזר בלויית ז'ק פיליפס מבומל, בדיוק ליום הולדתה של ז'ני, שמלאו לה שבע־עשרה שנה. בעזרת הכסף שקיבלנו ירדה ספינתנו הרעועה מהשרטון ובמשך זמן מה המשכנו לשוט בעליצות הלאה, אם כי טולטלנו כל הזמן במים עכורים, בין סלעי חוף ושרטונות, בין סצילה והאריבדה. בקיץ 1860 יצאו הבנות הקשיות מבית הספר ומאז רק קיבלו שעורים פרטיים במקצועות שונים, שעורים שניתנו בקולג' גם לשאינם תלמידים. הן המשיכו ללמוד צרפתית ואיטלקית אצל מר קולם ומרת מאג'ון; ז'ני גם קיבלה עד שנת 1862 שעורים בציור אצל האדון אולדפילד. בסתיו התחילו הבנות הקשיות ללמוד זמרה אצל האדון הנרי באנר.

בספטמבר 1861 הצליח קארל, בעזרתו של א. דאנה, לחדש את קשריו עם ה"טריביון" והיה צריך לשלוח מאמר אחד לשבוע. בו בזמן התוודע, על־ידי אחד מדודניו של לאסאל, אל עורך העתון הוינאי "פראַסא", שהציע לו להיות עוזרו של העתון ה"ליבראלי" הזה. לצערנו לא ארכו הרבה שתי העבודות גם יחד. באביב 1862 נפסקה כל העבודה בשביל ה"טריביון" ולאט לאט הלכה ונצטמצמה עבודתו של קארל גם בשביל ה"פרסה"...

במשך כל ימי האביב של שנת 1863 היתה ז'ני חולה מאוד ונמצאה בטיפולו המתמיד של רופא. גם קארל הרגיש את עצמו ברע במידה שאין למעלה הימנה. לאחר ששהה אצל אנגלס, אותו ביקר בקביעות

* המדובר על מות המלך פרידריך וילהלם הרביעי (1861), שאת כסאו ירש וילהלם הראשון, המערכת.

שנה שנה, מאז שנת 1850, לא רווח לו. אנו בילינו שוב שלושה שבועות בהאסטינגס, על שפת הים ושנים עשר יום בחברתו של באנר. קארל סר אלינו לשם, אלא שמראהו היה רע מאוד וכל הזמן לא היה בקו הבריאות עד שבנובמבר של אותה שנה נתבטא הדבר סוף־סוף במחלה קשה, קארבונקל. בעשרה בנובמבר נפתחה המורסה האיומה, אך גם לאחר כך היו עוד חייו של קארל בסכנה. ארבעה שבועות שלמים נמשכה המחלה, שהיתה כרוכה ביסורים גופניים חזקים. על יסורי גוף אלה נוספו עוד דאגות בלתי נעימות אחרות וכל מיני יסורים נפשיים. הרופא המליץ על החלפת האקלים כאמצעי ריפוי רצוי ביותר וקארל, לאחר שהחלים קצת, בעיצומו של החורף יצא לגרמניה, לטריאר, כדי לסדר את עניני ירושת אמו. הוא שהה שם זמן מועט אצל גיסו קונראד ואחותו אמיליה, ביקר גם בפראנקפורט אצל דודתו, אחות אביו. משם נסע לבומל, אל דודו, שיחד עם נאטכאן טיפל בו בדאגה רבה, כי למרבה האסון היה שוב זקוק לטיפול וטיפול רפואי בכלל. אך בא לבומל נתחדשה מחלתו שלא העלתה עדיין ארוכה והמריצה אותו להשאר בהולאנד מחג המולד עד ה־19 בפברואר. איזה זמן איום היה זה — אותו חורף של בדידות ועגמה! החלק הקטן של הירושה, שקארל הביא אתו במזומנים, איפשר לנו להפטר מהכבלים ומהחובות, מהלומבארד וכדומה. למזלנו מצאנו דירה טובה ובריאה, שריהטנו אותה באופן נוח ובהידור יחסי. בפרוס חג הפסחא של שנת 1864 עברנו לבית חדש, מאיר, שעמד בעבר השמש והיה בעל חדרים מרווחים ומלאי אור.

במאי 1864 קיבלנו מאנגלס מכתב, בו הודיע לנו על חוליו הקשה של ידידנו הוותיק והטוב לופוס. קארל יצא אליו מיד והידיד הנאמן הכיר אותו רגע. ב־9 במאי נפטר. בצוואתו מנה בין אנשים אחרים, את קארל, אותי ואת ילדינו כיורשיו העיקריים. רק עכשיו נתברר בפעם הראשונה, שאדם צנוע זה בלי תביעות יתרות צבר תודות לאהבת העבודה ולמאמצים בלתי פוסקים רכוש ניכר למדי של אלף ל"ש. לא גרם מזלו ליהנות בנחת ובשלווה מפרי עמלו לעת זקנה. אך לנו עזר, הביא לנו רווחה ושנת חיים פטורה מדאגות. בריאותו של קארל, שהוסיפה להיות רעועה ביותר, הצריכה בילוי על שפת הים בימות הקיץ. יחד עם ז'ני נסע לראמסגייט ולאחר זמן נסעו לשם גם לאורה וטוסי...

במשך שנה הצליח קארל למצוא מר"ל לחיבורו הכלכלי הגדול *.

מייסנר בהאמבורג קיבל על עצמו לפרסם את היצירה הזאת בתנאים נוחים ביחס. עכשיו ניגש קארל בשקידה להשלמת עבודתו...

*

ביוני 1862 ביקר אותנו פרדינאנד לאסאל. בקושי נשא את נטל התהילה אותו רכש לעצמו כמלומד, הוגה-דעות, פיטן ועסקן פוליטי. זר הדפנה הרענן נח עדיין על מצחו האולימפי וניחות תלתליו או יותר נכון, על בלוריתו הנוקשה, הכושית והסרבנית. זה עתה סיים בנצחון את מסעו האיטלקי — אנשי מעשה חשובים הכינו הפיכה פוליטית חדשה. מאבק עז פיצל את נשמתו. הוא לא נגע עדיין ברבים מענפי המדע! לא נגע עדיין לגמרי באגיפטולוגיה — "האם עלי להתמיה את העולם כאגיפטולוג או לגלות את רובצדדיות, כאיש המעשה, כפוליטיקאי, כלוחם, כחייל?" דילמה גדולה! התקשה להשליט סדרים במחשבותיו וברגשותיו ומאבק פנימי זה התבטא תכופות בסערות רוח מפתיעות. כסופה זו נישא על פני חדרינו, דיבר בקולי קולות, הסתייע בתנועות ידיים ולעתים הגביה את קולו עד כדי כך ששכנינו, שנבהלו מפני צעקות לא משוערות אלה, באו לשאול מה קרה אצלנו. היה זה מאבקו הפנימי של האדם ה"גדול", שהתבטא בדיסונאנסים נוקבים. הידיעה על מחלת אביו האנושה השיגה את לאסאל בלונדון. הוא נפרד מכלבו הנאמן לוטאר בוכר, שבזמן התערוכה של שנת 1862 מילא על ידו תפקיד של בלדר, איש אמונים, שליח ומארגן שעשועים...

לאסאל נחפז לעזוב אותנו, את המקום, ששגעון הגדלות שלו מצא בו אהדה מועטת ולצאת לשווייץ. שם, בחוג אישים רמי מעלה, מצא את אשר ביקשה נפשו כל כך: אהדה מרובה יותר והערצה מרובה יותר לעצמו. בסוד רכילאים ומלחכי פנכא הרגיש את עצמו כמו בבית. הוא חזר לברלין ובמקום לגלות את עצמו כאגיפטולוג, חייל, עסקן פוליטי, משורר או הוגה-דעות — בחר בדרך לא סלולה עדיין — דרך של משיח הפועלים. שולצה-דליץ' עמד זה שנים רבות בראש תנועת הפועלים למען יצירת קופות מלווה וחסכון. והנה התיצב נגדו לאסאל ואז התחילה "תקופה חדשה של שיחרור הפועלים — תנועה שאירופה עוד לא ראתה דוגמתה, שיחרור גדול ויחידי אפשרי של המעמדות המדוכאים על ידי זכות בחירה ישירה ושוויון זכויות כללי". לאסאל עבר לאורכה ורוחבה של גרמניה כמשיח ומבשר. בזו אחר זו הופיעו חוברות וקמה תנועת פועלים, שהממשלה השלימה אתה בשתיקה וכך תמכה בה בעקיפין, כיוון שתנועה זו היתה רצויה לה מאוד במאבקה הפוליטי עם מפלגת הפרוגרסיסטים, שהלכה והתפתחה והפריעה לה לא מעט.

מה שנוגע למשנתו של לאסאל, הרי היתה זו מורכבת מפלאגיאט חסר-מצפון על הדוקטרינות, אותן עיבד קארל במשך עשרים שנה וכמה תוספות משלו בעלות אופי ריאקציוני טהור, ובסך-הכל בליל מיוחד במינו של אמת ובדיה. ובכל זאת מצא הדבר חן בעיני מעמד הפועלים. הטובים שבפועלים הבינו נכונה את מהות הענין ואילו כל שאר ההמון, החדור עדיין רוח זעיר בורגני, רוח איגודי בעלי-מלאכה, התמסר מתוך התעוררות קנאית לתורה החדשה, סונוור על-ידי זוהרו המטעה ונגרר אחרי המשיח החדש, שיצר פולחן שלא היה דוגמתו בהיסטוריה. ריח הלבונה, אותו קיטרו לו אנשים אלה נוסך שכרון על מחציתה של גרמניה ועוד היום, כשלאסאל נח כבר בבית-הקברות היהודי השקט בברסלאבל, לאחר שנהרג בז'נבה בדו-קרב על-ידי בחור וולשי, נמשך עדיין קיטור הקטורת, נמשכות התהלוכות עם דגלים והנחת זרי דפנה. לאסאל השאיר צוואה, בה עשה את הרוזנת האצפולד ליורשתו העיקרית והקציב סכומים הגונים לשאר "ידידיו החדשים בשווייץ". על הצוואה עירערו אמו ואחותו של לאסאל והברור בענין זה לא נסתיים עדיין. בו בזמן מינת לאסאל כיורשו בהנהגת תנועת הפועלים את ברנהארד בקר.

לקראת חג המולד הופיע העתון „סוציאל-דמוקרט“, המוצא לאור על-ידי שווייצר והופשטטר — בטאון הלאסאליסטים. קארל ואנגלס הביטחו להשתתף בו, אך עד מהרה נאלצו לנתק את הקשר עם מפעל ריאקציוני זה, שמכר את עצמו לגמרי לריאקציה. כתוצאה מהודעתם זו התחילה הסתה חדשה נגד קארל ועד היום הזה זועמת הכנופיה הזעיר-בורגנית, חורקת שן ונובחת בקולי קולות בבטאניה ובחובי-רותיה. וילהלם ליבקנכט, שהשתקע בשנת 1862 בברלין, התקשר קשר אמיץ מדי עם כנופיה זו, הלך שולל אחריה ואחרי הרוזנת האצפולד הבוחשת בקדרת הנכלים ועכשיו הוא נאלץ לשלם ביוקר על תמימותו.

ז'ני מארכס — ליוסף וויידמאיר

20 במאי 1850

מר וויידמאיר היקר!

כמעט שנה עברה מאז מצאתי אצלך ואצל אשתך החביבה קבלת-פנים ידידותית ואדיבה כל כך, מאז הרגשתי את עצמי אצלכם כה טוב כמו בביתי אני. ובמשך כל הזמן הזה לא נתתי לכם כל סימני חיים. לא עניתי כשאשתך כתבה לי מכתב כה חביב. שתקתי גם בשעה שקיבלנו את הידיעה על הולדת ילדכם. שתיקה זו דיכאתני מאוד לעתים, אך ברוב המקרים לא היה ביכולתי לכתוב וגם היום הדבר עולה בידי בעמל רב.

ברם, הנסיבות מכריחות אותי לאחוז בעט — אנא, שלח לנו במהירות האפשרית, את הכספים שנכנסו או ייכנסו על חשבון ה-"Revue", אנו זקוקים להם מאוד מאוד. אין מי שיוכל לטעון נגדנו, כמובן, שאנו הדגשנו אי-פעם כמה קורבנות נאלצנו להביא ואת אשר עבר עלינו במשך השנים האלה. הקהל יודע מעט מאוד, ויותר נכון, כמעט שאיננו יודע על עניינינו הפרטיים. בעלי רגיש מאוד מבחינה זו ונוח לו להקריב כל מה שיש לו מאשר להסכים לפשיטת-יד דימוקראטית, בה עוסקים באופן רשמי "אישים חשובים" מוכרים. אך מה שהוא רשאי לחכות מצד ידידי, ביחוד מצד אלה שבקלן, הרי זו תמיכה נמרצת ופעילה בעתוננו. לתמיכה זו יכול היה לקוות, קודם כל, במקום שם היה ידוע אילו קורבנות הקריב הוא למען "העתון החדש של הרהיין". במקום זאת הוכשל הענין מחמת גיהול רשלני וחסר סדרים. קשה להגיד מה הזיק יותר — אם ההשהיה באשמת מוכר הספרים או באשמת המכרים והעומדים בראש המפעל שבקלן או עצם התנהגותם של הדימוקראטים בכלל.

את בעלי הביאו כאן עד דכא דאגות קיום זעירות שבזעירות וכל זה קיבל צורה כה מרגיזה, שהיה צורך במלוא הכרת ערך עצמו השקטה, הבהירה והשתקנית, כדי לעמוד במאבק זה יום-יום ושעה-שעה. אתה, מר וויידמאיר היקר, יודע ועד אילו קורבנות הביא בעלי למען העתון. הוא השקיע בו אלפים במזומנים, הוא נעשה בעליו

* "העתון החדש של הרהיין, כתב עת מדיני כלכלי". המערכת.

היחיד של העתון — דחפו אותו לכך הדימוקראטים הנדיבים, שבמקרה אחר היתה האחריות לחובות חלה עליהם. וכך, בזמן כזה, שלא נשארה כמעט כל תקווה להצלחה. כדי להציל את הכבוד הפוליטי של העתון, כדי להציל את הכבוד האזרחי של המכרים הקלנאים קיבל על עצמו את כל המעמסה, מכר את מכונת ההדפסה שלו, נתן את כל הכסף שנתקבל ולפני עזיבתו קיבל בתור מלווה שלוש מאות טאלרים, כדי לשלם דמי שכירות בעד הדירה החדשה, שכר סופרים לעורכים וכן הלאה — והרי הוא עצמו עמד לפני גרוש. אתה יודע שלעצמנו לא השארנו כלום. אני נסעתי לפראנקפורט כדי למשכן את כלי הכסף שלי, הרכוש האחרון שנשאר לנו. בקלן מסרתי למכור את רהיטי, היות והיתה קיימת סכנה שהכול יעוקל בשל החובות. כשבאה התקופה הגורלית של הקונטירבולוציה יצא בעלי לפאריס. אני נסעתי אחריו עם שלושת הילדים שלי. עוד לא הספיק להתבסס בפאריס וגרשו אותו שוב. אפילו עלי ועל שלושת ילדי נאסרה ישיבה ממושכת יותר בפאריס. שוב נסעתי אחריו, לאנגליה. כעבור חודש נולד הילד הרביעי שלנו. צריך להכיר את לונדון ואת תנאי החיים המקומיים, כדי להבין מה זאת אומרת שלושה ילדים ולידתו של ילד רביעי. רק בעד דירה בלבד היה עלינו לשלם ארבעים ושנים טאלר לחודש. את כל זה יכולנו לשלם מהכסף שהשגנו, אך אמצעינו הדלים דללו עם הופעת ה-„Revue“... למרות ההסכם לא נכנסו כספים, ואם נכנסו — בסכומים קטנים ובודדים נכנסו ומשום כך מצאנו את עצמנו כאן במצב איום ביותר.

אתאר לך בלי כחל ושרק רק יום אחד בחיינו ותראה שמהגרים מעטים מאוד, אולי, נתנסו במעין זה היות ומיניקות הן כאן לא בגדר ההישג, החלטתי להיניק את ילדי בעצמי למרות המכאובים המתמידים והאיזמים בחזה ובגב. אך הפעוט שלי ינק ממני יחד עם החלב כל כך הרבה דאגות ויגון נסתר, שהוא עצמו חלה כל הזמן וסבל יומם ולילה מכאב חזק. מאז נולד לא ישן עדיין אף לילה יותר משתיים שלוש שעות. בזמן האחרון נוספה על כך גם עווית חזקה והילד פרפר כל הזמן בין החיים והמוות. מחמת יסורים אלה מצץ כה חזק, שבשדי ניגלו סדקים; לעתים קרובות נזל הדם לפיו הקט הפתוח והרועד. כך ישבתי אתו פעם ופתאום הופיעה בעלת הבית שלנו. אנו שילמנו לה במשך החורף 250 טאלר ואת שאר הכסף, היה עלינו לשלם, לפי החוזה, לא לה, אלא לבעל המגרש, שעיקל עוד קודם לכן את רכושה. היא מתכחשת לחוזה ותובעת חמש ל"ש, שהיינו חייבים לה עוד. היות וכספים אינם מצויים אצלנו (מכתבו של נאוט איחר להגיע), מופיעים שני שליחי בית-דין ועושים עיקול על רכושי

הדל — מיטות, לבנים, מלבושים, — הכול, אפילו עריסת הילד המסכן והטובים שבצעצועי הילדות, שעמדו והסתכלו ובכו בדמעות שליש. הם איימו לבוא כעבור יומיים ולקחת את כל המטלטלים. אני עם חזי הדווי, הייתי נשארת אז עם ילדי הרועדים מקור על עירום הרצפה. ידידנו שראם מיהר העירה לבקש עזרה, אולם אך עלה לכרכרה השתוללו הסוסים, הוא נופל מתוך הכרכרה ומביאים אותו שותת דם הביתה, שם ישבתי אני בעיניים דמועות עם ילדי המסכנים והרועדים.

למחרת היה עלינו לעזוב את הדירה. היה יום קר, מעונן וגשום. בעלי מחפש מקום מגורים, אך עם ארבעה ילדים אין מי שירצה להכניס אותנו. לאחרונה עוזר לנו אחד הידידים. אנו משלמים שכר דירה ואני מוכרת מהר את כל המיטות שלי כדי לשלם לרוקת, לאופה, לקצב ולחלבן, ששערורית העיקול על רכושי הפחידה אותם וכולם כאחד התנפלו עלי והגישו את חשבונותיהם. מוציאים את המיטות המכורות מהבית, מעמיסים אותן על עגלה — ומה מתרחש? השעה היתה כבר מאוחרת, לאחר שקיעת החמה. להוציא כלים בשעה זו אסור לפי החוק האנגלי. והנה מופיע בעל הבית בלויית שוטרים ומודיע שבין חפצי עלולים להיות גם חפציו הוא ושאנו רוצים לברוח אל מעבר לגבול. לא יצאו חמש דקות ולפני דירתנו התאספו כמאתים-שלוש מאות הולכי בטל, כל האספסוף של צ'לסי. את המיטות מחזירים פנימה; למסור אותן לקונה אפשר היה רק למחרת בבוקר, אחרי זריחת החמה. לאחרונה, כשמכרנו את כל המטלטלים שלנו היה לאל ידנו לשלם הכול עד הפרוטה האחרונה ואני עברתי עם פעוטי החביבים לשני החדרונים של עכשיו, במלון הגרמני בלסטרסטרית 1, בו הסתדרנו פחות או יותר בחמש וחצי ל"ש לשבוע.

סלח לי, ידידי היקר, על שתיארתי באריכות כזאת רק יום אחד בלבד מחיינו כאן. אני יודעת שאין בכך משום צניעות, אך הערב עובר לבי על גדותי, ידי רועדות ואני רוצה לשפוך את לבי לפני אחד מידידינו הוותיקים, הטובים והנאמנים ביותר. אל תחשוב, כי סבל זה בשל דברים-של-מה-בכך שבר אותי. אני יודעת יפה מאוד, שאנו כלל וכלל איננו בודדים במאבק ושהגורל יאיר לנו פנים. אני נמנית על בני המזל המעטים, כי לצדי עומד בעלי היקר, משען חיי. מה שמדכדך אותי באמת עד עומק נפשי היא העובדה שבעלי צריך לעמוד בצרות זעירות מרובות כל כך בו בזמן שאפשר היה לעזור לו במעט מאוד ומה גם שהוא, שעזר ברצון ובשמחה לאנשים רבים, נשאר עכשיו בלי עזרה. אך אל תחשוב, מר וויידמאיר היקר, שיש לנו

טענות למישהו. הדבר היחידי שבעלי רשאי בהחלט לדרוש מאלה שעמהם חילק את רעיונותיו, שלהם הושיט עזרה ושימש משען הרי זה גילוי יתר מרץ מעשי, השתתפות יתר בעתונו. אני יכולה לומר זאת בגאווה ובתוקף. את המעט הזה צריכים היו לעשות למענו, איש לא היה סובל בשל כך. וזהו מה שמצער אותי לפעמים. אפילו ברגעים הקשים ביותר, לא קיפח את אמונתו בעתיד ותמיד שמר על ההומור הער שלו והיה מרוצה בתכלית, כשראה אותי עליזה ואת הילדים החביבים שלנו שמחים ומתרפקים ברוך על אמם. הוא אינו יודע שאני תיארתי לך את מצבנו לפרטי פרטיו ולכן, מר וויידמאיר, אל תסתמך על השורות הללו. הוא יודע רק שביקשתי אותך בשמו להחיש את קבלת הכסף ואת העברתו.

להתראות, ידיד יקר! מסור דרישת שלום לבבית שבלבבית לאשתך החביבה ונשק לפעוט שלך בשם אם שהזילה לא דמעה אחת על בנה הקט היא. שלושת הילדים הקשישים שלנו מרגישים את עצמם יפה, למרות הכול. הבנות יפות, פורחות, עליזות, אדיבות והזאטוט השמנמן שלנו מלא הומור ותעלולים מבדחים ביותר. שד קטן זה שר ימים שלמים בפתוס בלתי רגיל ובקול רם למדי. כל הבית רועד בשעה שהוא שר בקולי קולות את המלים מתוך המרסיליזה של פרייליגראט:

בוא, איפוא, יוני, ירח המאורעות!
אנו צמאים לפעולה ולמעללי גבורה.

ייתכן שיעודו העולמי-היסטורי של חודש זה בדומה לזה של שני קודמיו * האומללים הוא — להתחיל במאבק האיתנים, בו נילחם מחדש שכם אחד.
היה שלום!

* הכוונה ליוני 1848 — תבוסת הפרולטריון הפריסאי ויוני 1849 — התוצאה הבלתי מוצלחת של המערכה בעד הקונסטיטוציה הממלכתית בדרום-מערב גרמניה. המערכת.

ז'ני מארכס — ללואיזה וויידמאיר

11 במארס 1861

גב' וויידמאיר יקירתי!

הבוקר קיבלתי את מכתבך החביב ולמען תדעי כמה שמחתי עליו בלבי אני יושבת מיד וכותבת לך באריכות על הכול. מתוך שורותיך החמות אני רואה שאת שמחה לשמוע משהו עלינו וזוכרת אותנו בידידות, כשם שאנו זוכרים אותך.

ובאמת, כלום ייתכן שידידים וחברים וותיקים כאלה למפלגה, שהגורל מינה להם כמעט אותו סבל ואותם יסורים ושמחות עצמם, אותם ימים מאירים וקודרים — ייעשו פעם זרים אלה לאלה למרות הזמן והאוקינוס המפרידים ביניהם. והנה אני מושיטה לך מרחוק את ידי כלחבר אמיץ ומסור למאבק, סבל ויסורים. כן, גברת וויידמאיר היקרה, לשתינו היה לא פעם קשה ועצוב ואני מתארת לעצמי יפה מה היה עליך לסבול במשך הזמן האחרון. אני מתארת לעצמי את כל נפתוליהם, דאגותיהם וסבלם, שהרי גם אני נתנסיתי בכך לעתים קרובות למדי. אלא שהיסורים מחשלים את האדם והאהבה לנו משען וסעד!

בשנים הראשונות לישיבתנו פה היה לנו קשה מאוד. אולם אין בדעתי כיום להשהות את מחשבתי על כל הזכרונות העגומים האלה, על כל האבדות שסבלנו. איני רוצה להזכיר את הילדים החביבים שהלכו מאתנו ושאת דמותם אנו שומרים תמיד בלבנו ביגון קודר. הרשיני לספר לך היום על התקופה החדשה בחיינו, תקופה בה מצויים, יחד עם הצדדים הקודרים, גם כמה מומנטים משמחים, זרועי-שמש.

בשנת 1856 נסעתי יחד עם שלוש הילדות שלי, שנשארו בחיים, לטריאָר. אמא שמחה בלי קץ כשראתה אותי ואת הנכדות. אלא ששמחה זו, לצערנו, לא ארכה הרבה. המסורה והטובה שבאמהות חלתה ואחרי אחד עשר יום של יסורים עצמה לנצח את עיניה החביבות והעיפות, שברגע אחרון הסתכלו בי ובילדות באהבה ובברכה. בעלך, שהכיר את אמי החביבה, יבין יותר מאחרים את צערי. הבאנו לקבורה את האם האהובה ואני עזבתי שוב את טריאָר, לאחר שסידרתי את ענייני הירושה הקטנה של אמי וחילקתי בין אחי אדגאר וביני.

בלונדון גרנו עד לאותו זמן בשני חדרים מרוהטים עלובים. עם מאות הטאלארים אשר אמא, שהקריבה כל כך הרבה למעננו, הורישה לנו, שכרנו בית קטן, לא הרחק מהמפסטד-איסט המפואר (את, כמתרגמת „האשה בלבן“ * זוכרת ודאי את השם הזה), בו אנו גרים עד היום. זהו באמת משכן רוזנים לעומת החורבות הקודמות שנאלצנו לגור בהן בעבר ואף-על-פי שכל הסידורים עלו רק מעט יותר מ-40 ל"ש (תפקיד בלתי מבוטל מילאו כאן הכלים המשומשים שקנינו), ראיתי תחילה את עצמי ממש רמת מעלה בטרקלין הנוח שלנו. כל הלבנים ושאר שרידי התפארת של העבר נפדו מהלומבארד ואני ספרתי שוב מחדש ובהנאה את המפיות היקרות ממוצא שוטלאנדי קדום. אכן, התפארת לא נמשכה הרבה: לא עבר זמן רב ונאלצתי להביא שוב חפץ אחרי חפץ ל„פופ־הויז“ (כך קוראים הילדים את הבית המסתורי בעל שלושת הכדורים **; בכל זאת הספקנו להתענג על הנוחות והרווחה היחסית. אך הנה התחיל המשבר האמריקאי הראשון והפחית את הכנסותינו כדי מחצה. שוב התחילו חיים של צמצום וחובות. בלי חובות אי אפשר היה, אך רצינו להמשיך כמקודם בחינוך הילדות, שאך זה התחיל.

ועכשיו אני עוברת ליפה ביותר בקיומנו, לצד המאיר שבחיינו — אל ילדינו. אני בטוחה כי בעלך, שאהב את הילדות שלנו בשעה שהיו עדיין קטנות, היה שמח עוד יותר לו ראה אותן כנערות צעירות פורחות ובעלות-קומה, כפי שהן עכשיו. אני מסתכנת להראות בעיניך כאם חלשה ומרוצה מעצמה, בכל זאת אני מוכרחה להתפאר במעלוי-תיהן של ילדתי החביבות. לשתייהן לב טוב, נטיות טובות, ענוותנות באמת מצודדת ובישנות של נערות. באחד במאי תמלאנה לז'ני 17 שנה; נערה חנינית היא בלי קץ עם שערותיה השחורות, המבריקות והצפופות, עיניה השחורות, המבריקות והטובות אף הן, עם פניה הכהים, פני קריאולית, שקיבלו, בכל זאת, את הרעננות המיוחדת לבנות אנגליה. היא נראית אפילו יפה. כשאת מסתכלת בארשת פניה החביבים והטובים, הילדותיים, העגולים כתפוח, את שוכחת על האפון הלא יפה והסולד ושמחה מדי ייפתח הפה הקט והנהדר על שיניו היפות.

בספטמבר דאשתקד מלאו ללאורה חמש עשרה שנה. אפשר לומר שהיא יותר יפה וקוי פניה ישרים יותר מאשר אצל אחותה הבכירה,

* רומאן של הסופר האנגלי ויליאם קולינס. המערכת.
 ** לומבארד (בכניסה ללומבארד האנגלי תלויים שלושה כדורים מוזהבים).
 המערכת.

שהיא מהווה את היפוכה הגמור. בעלת קומה היא, תמירה והדורה כו'ני, אך בכול היא מאירה, קלה ושקופה יותר. את החלק העליון של פניה אפשר לקרוא יפה, עד כדי כך נאה שצורה המתנחשל והנהדר ומקסימות עיניה החביבות והירקרקות, בהן מאיר תמיד נצנוץ של גיל, ועד כדי כך נאה ונאצל מצחה. רק החלק התחתון של פניה חטוב פחות וטרם עוצב כל צרכו. שתי האחיות מצטיינות באמת במראן הפורח ושתיהן כל כך אינן גנדרניות, שלעתים קרובות אני מתפלאה בלבי, מה גם שאיני יכולה לומר זאת על אמן בימי נעוריה, בשעה שהיתה לובשת עדין שמלות קלות ואווריריות.

בבית-הספר היו מקבלות תמיד פרס ראשון. הן שולטות יפה באנגלית ויודעות ידיעה מספקת צרפתית. באיטלקית הן מבינות את דאנטה והן קוראות קצת גם ספרדית. רק ביחס לגרמנית אין הדבר הולך אצלן כשורה בשום אופן; אף-על-פי שאני מתאמצת בכל כוחותי לשוחח אתן מזמן לזמן גרמנית הן נענות לכך בלי רצון וכאן לא תעמוד לי גם סמכותי ולא יועיל גם רגש הכבוד שלהן כלפי. לז'ני כשרונות מיוחדים לציור והטובים שבקישוטי חדרינו הם רישומי העפרון שלה. לאורה התיחסה לציור ברשלנות כזו שבתורת עונש חדלנו ללמד אותה מקצוע זה. לעומת זאת היא לומדת בשקידה לנגן על הפסנתר והיא שרה יפה מאוד יחד עם אחותה דואטים גרמניים ואנגליים. לצערי, התחילו הבנות ללמוד נגינה במאוחר — רק לפני שנה וחצי בערך. להשיג כסף לצורך זה היה למעלה מיכולתנו ולא עוד אלא שלא היה לנו פסנתר וגם הפסנתר שנמצא אצלנו עכשיו, שלקחתי אותו בהשאלה ובתשלומים, הוא חורבה גמורה.

הבנות גורמות לנו הרבה נחת באופן הטוב והצנוע ואחותן הצעירה היא ילדת השעשועים ואלילת הבית.

הילדה נולדה בדיוק בזמן שמת אדגאר החביב והמסכן שלנו. כל האהבה לאח, כל רגש הרוך אליו, הועברו עתה לאחות הקטנטונת, שהילדות הקשיות טיפלו בה כמעט במסירות אמהית. ובאמת קשה לתאר ילדה יותר מצודדת, יפה, נאיבית ומשעשעת. הילדה מצטיינת ביחוד בפטפוטה החביב להפליא ובסיפוריה. את אלה למדה מהאחים גרים, שנעשו לה בני לוויה קבועים. כולנו קוראות אגדות עד כדי בלבול החושים ואוי ואבוי לנו אם אנו פוסחות אפילו על הברה אחת ב"שלגיה" או בסיפור אחר. תודות לאגדות אלה למדה הילדה בצידה של האנגלית, אותה היא שומעת תמיד, גם גרמנית. וגרמנית היא מדברת נכון להפליא ובדיקנות. הילדה היא באמת חביבתו של קארל ובצחוקה וציוצה היא משכיחה את דאגותיו. במשק הבית עוזרת לי כמקודם במסירות ובנאמנות לאנכאן. שאלי עליה את בעלך, הוא

יגיד לך איזה אוצר היא לאנכאן בשבילי. במשך 16 שנה חילקה אתנו כל ששון וכל אסון.

בשנה שעברה היו לנו אי-נעימויות איומות בשל התקפותיו השפלות של „האופי המעוגל” ובשל התנהגותה השפלה של כל העתונות הגרמנית, האמריקאית וכדומה. לא תאמיני כמה לילות נדודים ודאגות גרמה לנו פרשה זו*. המשפט נגד ה„נאצינאל צייטונג” עלה בדמים מרובים וכשסיים קארל את הספר לא השיג מוציא לאור. הוא נאלץ להוציא אותו על חשבוננו (25 ל”ש) ועכשיו, משיצא הספר, עוברת עליו בשתיקה העתונות השפלה, הפחדנית והמכורה. אני שמחה מאוד שהספר מצא חן בעיניך. דעתך עליו עולה כמעט בד בבד עם דעת כל ידידנו. השתיקה המכוונת של העתונות מפריעה, כמובן, להפצה, שספר מזהיר זה ראוי לה ושהיינו רשאים לקוות לה. אך מילא, לעת עתה די לנו בזה שהספר זכה להערכתם הטובה של כל האנשים החשובים. אפילו אויבים ויריבים מודים, שהספר יש בו משום ענין ניכר. בוכר קרא לו מדריך בהיסטוריה של ימינו ולאסאל כותב כי הקריאה ביצירה אמנותית זו גרמה הנאה בל תתואר לו ולידידיו, שאינם חדלים מלהתפעל מחריפות הדברים. אנגלס אומר שזהו הטוב שבספרי קארל וזהו גם דעתו של לופוס. מכל צד מגיע שפע של ברכות ואפילו האויב הוותיק רוגה הגדיר את הספר כדבר מה מבדח. רוצה הייתי לדעת אם גם באמריקה מורגשת שתיקה כזו על הספר. הדבר היה עלול פשוט להחריד, מה גם כי לשקרים ולדיבות היו פתוחים דפי כל העתונים. אולי יוכל בעלך לעשות משהו להפצת הספר.

אך הספקתי להעתיק את כתב-היד — הוא היה עדיין בדפוס — הרגשתי את עצמי רע מאוד. התחיל אצלי חום איום והיה צורך לקרוא לרופא. הוא בא בעשרים בנובמבר, בדק אותי בדיקה ממושכת ומדוקדקת ולאחר שתיקה ארוכה אמר: „גב’ מארכס היקרה, אני מצטער לומר לך שחלית במחלת האבעבועות; על הילדים לעזוב תיכף ומיד את הבית.” — את יכולה לתאר לעצמך את האימה ואת הצער, שירדו על ביתנו לשמע הדברים האלה. מה לעשות? הליבקנכ-סיס הציעו לילדים בלי מורך מחסה בביתם ועוד בשעות היום יצאו הילדות, עמוסות מטלטליהן הדלים, לערוך גלות. מצבי הלך ורע מיום ליום, הופיעו הסימנים האיומים של המחלה.

* המדובר במסע ההשמצה נגד מארכס, אותו ניהלו במשך שנת 1860 הדמוקראט הזעיר בורגני פוגט והפמליא שלו מעל עמודי העתונים בגרמניה, שווייץ, צרפת ואמריקה. כתשובה להתקפות אלה הופיע חיבורו של מארכס „האדון פוגט”, שיצא לאור בנובמבר 1860. המערכת.

סבל רב, רב מאוד נפל בחלקי. המכאובים החזקים והצורבים של הפנים, נדודי שינה, חרדת מות לגורלו של קארל, שטיפל בי ברוך שאין למעלה ממנו, ולאחרונה איבוד החושים החיצוניים, בשעה שהחוש הפנימי וההכרה נשארו כל הזמן בהירים. שכבתי ליד החלון למען יאפוף אותי הרוח הקר של נובמבר. והתנור החם, הקרח על השפתיים הלוהטות... מזמן לזמן טפות יין מעטות. בקושי יכולתי ללגום. חוש השמע הלך ונחלש אצלי, לאחרונה נעצמו עיני ולא הייתי בטוחה אם לא ירד עלי הלילה הנצחי!

אולם האורגאניזם שלי ניצח. הטיפול העדין והמסור עשה את שלו. והנה אני יושבת שנית בריאה לגמרי, אך עם פנים שצורתם נתכערה, עם צלקות אדמדמות־כהות בדומה לצבע המאג'נטה שהוא עכשיו באופנה. רק בליל־ראש השנה החדשה יכלו הילדות המסכנות לחזור לבית ההורים, עליו התגעגעו איומות. הפגישה הראשונה היתה נוגעת עד הלב ואין לתארה. הילדות היו מזועזעות עמוקות ובקושי עצרו את דמעותיהן בראותן אותי. לפני חמישה שבועות נראיתי עדין די יפה לצד הבנות הפורחות. עם כל המתמיה שבדבר לא היו לי שערות שיבה והשיניים והקומה נשארו נאות באופן שחשבו אותי לאשה שהשתמרה יפה. והנה הקיץ עכשיו הקץ על כל זה. בעיני עצמי נראיתי כחיה משונה שמקומה בגן זואולוגי יותר מאשר באת כוח הגזע הקאוקאזי. אולם אל תפחדי, עכשיו שוב אני נראית כל כך איומה והצלקות הולכות ומגלדות.

לא הספקתי לקום ממשכבי וקארל היקר והחביב שלי חלה. החרדה הגדולה, הדאגות והיסורים הפילו אותו למשכב. זאת הפעם הראשונה קיבלה מחלת הכבד הכרונית שלו אופי חריף. אחרי ארבעה שבועות של סבל החלים, תודה לאל. בינתיים העביר אותנו "טריביון" שוב למחצית המשכורת. במקום לקבל משהו בעד הספר נאלצנו לפרוע שטרות ונוסף על כך — ההוצאות העצומות של המחלה האיומה. בקיצור, את יכולה לתאר לעצמך איזה חורף עבר עלינו.

כתוצאה מכל הענינים האלה החליט קארל לערוך התקפה על הולאנד, ארץ האבות, הטבאק והגבינה. הוא רוצה לנסות ולסחוט מדודו קצת מעות. באופן כזה הבני כרגע אלמנה של קש ומצפה לראות מה יהיה בסופה של המשלחת ההולאנדית הגדולה. בשבת קיבלתי את המכתב הראשון, המעודד במקצת, עם ששים גולדן. כמובן, דברים כאלה אינם נעשים על נקלה. יש לתמרן, להיות דיפלומאט ולפעול בתבונה. בכל זאת אני מקווה שקארל יגבה מארץ זו מס ראוי להתכבד בו.

אך יצליח קארל בהולאנד יבצע פלישה חשאית קטנה לברלין.

כדי לבדוק את הקרקע וליסד עד כמה שאפשר ירחון או שבועון. הגסיון של הזמן האחרון הוכיח לנו שבלי בטאון משלנו אי אפשר. אם יצליח קארל ליצור בטאון מפלגתי חדש יכתוב, כמובן, לבעלך ויבקש אותו שישלח כתבות מאמריקה.

אך נסע קארל חלטה לנכון המסורה שלנו ועד היום היא מרותקת למיטתה. עכשיו היא הולכת ומחלימה, משום כך ידי מלאות עבודה ואני גומרת את המכתב בחפזון. אלא שלא רציתי ולא יכולתי לשתוק. לנפשי רוח כשסיפרתי הכול לידידינו הוותיקים והנאמנים ביותר. לכן אינני מבקשת את סליחתך על שכתבתי על הכול באריכות מרובה. העט רץ ממש תחת ידי ואני מקווה ורוצה ששורות אלה שנכתבו על רגל אחת יגרמו לך לפחות חלק מאותה שמחה, שהרגשתי אני בשעת קריאת מכתבך. את ענין השטר סידרתי תיכף ומיד כאילו היה אדוני ומצוי בבית.

ילדותי דורשות בשלום ילדותיך ונושקות להן — לאורה אחת נושקת את השניה ואני נושקת במחשבה כל אחת מהן. לך, ידידתי היקרה, אני שולחת את ברכתי הנאמנה ביותר. היי אמיצה ואיתנה בימים הקשים האלה. לאמיצים שייך העולם. השארי משען נאמן ובטוח לבעלך. היי חזקה ברוחך ובגופך. היי חברה נאמנה, שאינה דורשת כבוד יותר מדי מילדיה החביבים ובהזדמנות כתבי שנית על הנשמע והנעשה אצלך.

ידידתך הנאמנה

ז'ני מארכס

ז'ני מארכס — לאדולף קלוס בוואשינגטון

לונדון, 28 באוקטובר 1852

מר קלוס היקר!

ודאי אתה עוקב ב"קלנישה צייטונג" אחרי משפט הקומוניסטים המסעיר. הישיבה מיום 23 באוקטובר שיוותה לכל הענין מפנה כה נהדר, מענין ורצוי לנאשמים, שכולנו כאילו שבנו לתחיה. אתה מבין, כמובן, שמפלגת מארכס עובדת יומם ולילה, עובדת בכל רמ"ח אבריה. מה שבעלי עסוק למעלה ראש — זוהי הסיבה שאני מופיעה היום שוב לפניך בתורת הקורספונדנטית שלו.

ידידו הקרוב של האדון וויליך, מר דיץ, השוהה עכשיו באמריקה, איפשר את גניבת כל הניירות של כנופית וויליך — המכתבים, הפרוטוקולים וכדומה. תעודות אלה הוגשו על-ידי התביעה כתעודה לפעילותה המסוכנת של המפלגה. כדי להוכיח את שייכותם של הנאשמים לענין זה בדו גירסה על קשר בין בעלי ובין המרגל הידוע שרוואלד. בדרך זו תארו את בעלי במרמה כחוליה מקשרת ומגשרת בין התיאורטיקנים הקלנאים ובין אנשי הפעולה המסיתים והשודדים בלונדון. שטיבר והתביעה פיללו שדבר זה יעשה רושם עצום. אך כל גירסתם התנדפה כעשן. ואז היה להם צורך בסנסאציות חדשות ומכאן קורי העכביש שנארגו על-ידיהם בישיבת 23 באוקטובר.

כל טענות המשטרה הן שקר וכזב. המשטרה גונבת, מזייפת, פורצת שולחנות כתיבה, נשבעת שבועות שוא, מעידה עדויות שקר, ולא עוד, אלא שהיא סבורה שהכל שרי לה ביחס לקומוניסטים, מאחר שהועמדו מחוץ לחברה. שערות ראשך סומרות, פשוטו כמשמעו, מכל זה ומהצורה בה המשטרה בדמות האישיות הנאלחת ביותר שלה, בוטלת לעצמה את כל תפקידי התביעה, מסלקת את זאדט הצידה, מעלה רשימות שלא אושרו, שמועות סתם, הלשנות, דיבות במקום עובדות וראיות שאושרו וקוימו באמת בדרך משפטית. הוכחות לעובדה שכל זה זיוף צריך היה להמציא מכאן. בעלי נאלץ, איפוא, לעבוד יומם ולילה. כדי להוקיע את הקנוניות המשטריות היה צורך להמציא עדויות מאושרות רשמית של בעלי הבתים וכן את כתב-ידם המאושר רשמית של מחברי הפרוטוקולים המדומים — ליבקנכט

ורנינגס. ואחר כך צריך היה לשלוח את כל התעודות, לאחר שהועתקו בשש ואפילו בשמונה העתקות, לקלן בדרכים שונות: דרך פראנקפורט, פאריס וכן הלאה, היות וכל המכתבים על שם בעלי וכן המכתבים מכאן לקלן נפתחים ונגנבים. כל זה יחד מהווה את המאבק, הנטוש עכשיו בין המשטרה מצד אחד ובין בעלי מצד שני; לו מיחסים בהחלט הכול, את כל המהפכה ואפילו את הדרכת המשפט.

נוסף על הכול האשים עכשיו שטיבר את בעלי שהוא מרגל אוסטרי. בעלי פשפש ומצא מכתב מצוין שכתב לשטיבר בימי "נייע רהיינישה צייטונג", מכתב מוחץ בשביל שטיבר. מלבד זאת מצאנו מכתב של בקר, בו הוא שם ללעג את וויליך ואת "מרירותיו הצבאיות". מתוך שנאה לבקר, שם כאן בלונדון וויליך דברים בפי עד אחד, הלויטנאנט גאנצה, ממנו קיבל עד הזמן האחרון נדבות כספים. קיצורו של דבר, נתגלו דברים שאי-אפשר היה להאמין בהם אלמלא היו ידועים באמת. כל הלהטוטים המשטרתיים הללו מסיחים את דעת הקהל ועם זה גם את דעת השופטים המושבעים מגוף ההאשמה נגד הקומוניסטים ואת שנאת הבורגנות למציתים אלה משתקת הסלידה משפלותה של המשטרה ומשום כך אנו יכולים לקוות עכשיו אך לזיכויים של ידידינו. המאבק עם שלטון רשמי, המצויד בממון ובכל מיני אמצעי מלחמה, מהווה, בלי ספק, גילוי מעניין; אם יסתיים המאבק בנצחוננו תגדל הפרסטיז'ה שלנו עוד יותר, היות ועל צידם הכסף, השלטון ושאר היתרונות בעוד שאנו איננו יודעים לפעמים כיצד להשיג נייר לכתיבת מכתבים וכדומה.

אני מצרפת הודעה, שנשלחה היום לעתונים בחתימתם של פייליגראט, מארכס, אנגלס ווולף. אנו שולחים אותה היום ל"טריביון". גם אתה יכול לפרסמה.

סלח לי על מכתבי המבולבל הזה. אך גם אני משתתפת בכל הפרשה ומרבה כל כך להעתיק שאצבעותי מתאבנות. מכאן המכתב המטושטש. מאמרך ב"טורנצייטונג" ("עתון לספורט") עשה פה רושם טוב. בעלי חושב אותו למצוין וביחוד למבריק בסגנונו. אחרים היו מעדיפים שתעסוק פחות בתיאוריות וששתשאר קלוס חריף השכל ועליו כשהיית. זה עתה הגיעו מוויירט ואנגלס ערמות של כתבות סותרים ומכתבים מסחריים כביכול, כדי להעביר בלי סיכון תעודות, מכתבים וכדומה. קיבלנו עכשיו את ה"קלנישה", המלא תיאורי שערוריות חדשות אשר לא ייאמנו. ושוב נשלחים מיד שני מברקים לפי כתובתם של סוחרים. כאן אצלנו עכשיו ממש משרד. שנים שלושה כותבים, אחרים רצים בשליחויות ועוד אחרים מתרוצצים להשיג את הפרוטות, שהכתבנים יוכלו להתקיים ולהטיח בפני העולם הרשמי הישן תוכחות

לשערוריה בל תתואר. ונוסף על כך מנסרים קולות זימרה ושריקות
של שלושת ילדי שאינם רוצים לשתוק ומקבלים כפעם בפעם נזיפה
מאבא שלהם. בקיצור אנדרלמוסיה ממש!
היה שלום, מר קלוס היקר, ומהר לכתוב לידידיך.
ברשות הגבוה מעל גבוה

ז'ני מארכס

אליאונורה מארכס-אווולינג

קארל מארכס

(רשימות חטופות)

ידידי האוסטריים רוצים לקבל ממני זכרונות על אבי. תפקיד קשה מזה לא יכלו להטיל עלי. הפועלים והפועלות באוסטריה לוחמים מלחמה כה מזהירה למען הענין לו הקדיש קארל מארכס את כל חייו ופעילותו, שאינני יכולה לסרב להם בכך. ובכן. אנסה לשלוח להם כמה רשימות נפרדות וחטופות על אבי...

לגבי כל אותם שהכירו את קארל מארכס, אין אגדה מבדחת מזו, שתמיד מתארים אותו כבן אדם זועף, זורק מרה, עיקש וכאדם שאין לגשת אליו, משהו מעין יופיטר רועם, השולח תמיד ברקים בלי בת צחוק על שפתיו, היושב בודד ונישא על האולימפוס. תאור זה של האדם החי ביותר והעליו ביותר מכל בני האדם שחיו אי-פעם, אדם בעל הומור עובר על כל גדותיו, שופע חדוות חיים, אדם שצחוקו הלבבי היה מידבק וכובש, האדם האדיב, הרך והרגיש מבין כל חבריו — היוות תמיד מקור תמהון ובדיחות הדעת לכל אלה שהכירו אותו.

במשפחה כביחסיו לידידים ואפילו למכירים סתם אפשר אולי לחשוב כקו אופי עיקרי אצל קארל מארכס את מצב רוחו העליון תמיד ואת רגישותו כלפי אחרים שלא ידעה גבול. טוב לבו ואורך רוחו היו מתמיהים באמת. אדם פחות סבלני היו האנשים, שהפריעו לו תמיד בעבודה ופנו אליו בבקשות, מוציאים מכליו. האם אין הדבר אופייני לאדיבותו ולטוב לבו שפעם בא אחד ממהגרי הקומונה (אגב, אדם טרדן עד אין נשוא) ולא נתן למארכס לעבוד במשך שלוש שעות של שעמום ממית וכשאמרו לו סוף סוף שהזמן קצר והענינים דוחקים, השיב על כך: „מארכס היקר, אני סולח לך..." וכמו ביחס לטרדן זה כן גם ביחס לכל אדם, שחשב אותו לאיש ישר (והרי לעתים קרובות העניק את זמנו היקר לאנשים שניצלו לרעה את נדיבות רוחו) היה מארכס — הטוב והמיטיב שבבני אדם.

יכולתו לגשת לבני אדם, לעורר בהם את ההרגשה שהוא מתעניין בכל מה שמענין אותו היתה מפליאה. אני שמעתי אנשים מכל מיני

מצבים ומקצועות על כשרוננו המיוחד להבין אותם ולהתמצא בעניניהם.

אם חשב שהאיש שואף ברצינות למשהו לא היה גבול לסבלנותו. שום שאלה לא נראתה לו אז בלתי ראויה לתשובה, שום הוכחה — לא נראתה לו ילדותית מדי בשביל ויכוח רציני. שעתו וידיעותיו הנרחבות עמדו תמיד לשרותו של כל מי שגילה שאיפה ללמוד משהו.

*

אולם נדמה לי שחביב מכל היה מארכס בחברת הילדים. כן, לילדים לא היה מעולם חבר יותר טוב למשחקים!

זכרונותי הקדומים ביותר עליו שייכות לאותו זמן, שהייתי בת שלוש שנים. מאוור (כינאיו המשפחתי הישן נפלט מפי בלי משים) נשא אותי על כתפיו על פני הגינה הקטנה בגראפטנטאָרס וקלע לתוך קווצותי השחורות חבלבל פורת.

מאוור, כפי שכינינו אותו כולנו, היה סוס רכיבה מצוין. בזמנים רחוקים — אני אינני זוכרת זאת, אבל סיפרו לי על כך — היו אחיותי ואחי הקטן, שמותו מיד לאחר היוולדי היה להורי במשך כל ימי חייהם מקור של יגון מתמיד — רותמים את מאוור לכסאות, יושבים בעצמם עליהם וממריצים אותו שיוביל אותם.

ואילו אני עצמי, אולי משום שלי לא היו אחיות בגילי, העדפתי את מאוור בתורת סוס רכיבה. בשבתי על כתפיו, כשידי נעוצות ברעמתו העבותה, שהיתה אז שחורה. עדיין ומכסיפה רק פה ושם, הייתי דוהרת בהתפעלות של שמחה על פני גגנו הקטן ועל פני הכרים, שהיו עדיין פנויים מבנינים בימים ההם ושהקיפו את ביתנו בגראפטנטאָרס.

עוד כמה מלים על השם „מאוור“. בביתנו היה לכל אחד כינוי (קוראי ה„קאפיטאל“ יודעים מתוך איזו יכולת ידע מארכס לתת כינויים). „מאוור“ היה השם הרגיל, הרשמי כמעט לא רק בפנינו אנו, אלא גם בפי כל הידידים הקרובים. הוא היה גם צ'אלי שלנו (שנוצר בודאי מצ'ארלי משובש, כלומר קארל ו„אולד ניק“ (שד יערות).

אמי היתה בשבילנו תמיד „מאָמאָ“.

ידידתנו היקרה הלן דאָמוט — הידידה התמידית של הורי — לאחר שבזמן הראשון כיבדו אותה בהרבה כינויים אחרים נקראה לבסוף בפנינו „נים“.

אנגלס לאחר שנת 1870 היה אצלנו „גנראל“.

שמה של לינה שלה, ידידתנו הקרובה ביותר, היה בפנינו „Old mole“.

— „חפרפרת חביבה“.

אחותי ז'ני — קווי־קווי — קיסר סין וגם „די“.
אחותי לאורה (אשתו של לאפארג) — „הוטנטוט“ וגם „קאקאדו“.
לי קראו „טוסי“ — שם זה בשאר לאורך ימים — ו„קווי־קווי“ —
נסיך סיני“ וזמן רב גם „הננס אלבאריך“ (מתוך „שיר על
הניבלונגים“).

אולם, אף־על־פי שמאור היה סוס מצוין ניחון עוד במעלה חשובה
מאוד. הוא היה מספר אגדות מאין כמוהו.

שמעתי מפי דודתי כי בילדותו היה מאור עריץ גדול כלפי
אחיותיו; היה מריץ אותן כסוסות בדהרה ממארכוסברג לטריאָר ומה
שהיה עוד יותר רע — הוא דרש במפגיע, שתאכלנה את התופינים
אותם הכין בעצמו מבצק מלוכלך בידים מלוכלכות. אך הן הירשו
בלי תלונה שיריץ אותן והיו אוכלות את התופינים בזכות האגדות,
שקארל היה מספר להן כגמול על התנהגותן הטובה.

הרבה הרבה שנים אחר כך היה מארכס מספר מעשיות לילדיו.
לאחיותי (אני הייתי עוד קטנה אז) היה מספר אגדות וסיפורים בשעת
הטיולים והאגדות האלה התחלקו לא לפרקים, אלא למילין. „ספר לנו
עוד מיל אחד“, — דרשו שתי הילדות.

אשר לי הרי מכל הסיפורים הנפלאים והרבים מספור, שסיפר לי
מאור, הנפלא והנחמד ביותר היה הסיפור על „האנס ראקלא“. סיפור
זה נמשך חודש אחרי חודש; היה זה מחזור שלם של אגדות. חבל,
שלא היה מי שירשום את האגדות האלה, שהיו ספוגות כל כך שירה,
חריפות שכל והומור!

האנס ראקלא הוא קוסם מהטיפוס של גיבורי הופמאן. היתה לו
חנות לצעצועים וענייני הכספיים היו תמיד יגעים. חנותו היתה
מלאה חפצים נפלאים: בובות עץ, ענקים וננסים, מלכים ומלכות,
פועלים ואדונים, הולכים על ארבע וציפורים — במספר רב כבתיבת
נוח וגם שולחנות וכסאות, כלי רכב ותיבות בכל מיני גודל וצורה.
אולם אף־על־פי שהיה קוסם לא השיגה ידו בכל זאת לפרוע את
חובותיו לא לאשמדי ולא לקצב ולכן נאלץ, למורת רוחו, למכור
תמיד את צעצועיו לשטן. אכן, אחרי הרפתקאות נפלאות לרוב היו
חפצים אלה חוזרים תמיד לחנותו של האנס ראקלא.

מאור נוהג היה גם לקרוא באזני ילדיו בקול רם. כמו לאחיותי
לשעבר קרא לפני את כל הומרוס, את כל „השיר על הניבלונגים“,
„גורדון“, „דון קיכוט“, „אלף לילה ולילה“. אשר ליצירות שקספיר
הרי ספריו לא סרו מעל שולחננו ותמיד החזקנו אותם בידינו או
קראנו אותם. בגיל שש ידעתי כבר בעל פה תמונות שלמות מתוך
שקספיר.

כשמלאן לי שש שנים נתן לי מאור בפעם הראשונה ליום הולדתי רומאן — את „פטר בן ההמון“*. אחר כך באו כל כתבי מאריאט וקופר ואבי קרא את כל הסיפורים האלה ודן בכובד ראש על תוכנם עם הטפשונית שלו. וכשהודיעה הילדה הקטנה בהשראת סיפורי הים של מאריאט, שגם היא רוצה להיות „רב חובל“ של אוניה (בלי להבין בדיוק מה משמעות הדבר), ושאלה אם אינה יכולה „להתלבש כנער“ ו„לברוח“ כדי להשכיר את עצמה לאוניית מלחמה, הבטיח לי אבא, שהדבר הזה, כמובן, יתכן מאוד, אלא שאין צורך לומר על כך אף מלה לשום איש עד שהתוכניות תגמולנה לגמרי.

ברם, בטרם הבשילו תוכניות אלו באה ההתעמקות בוואלטר סקוט ולילדה הקטנה נודע לחרדתה, שהיא עצמה קרובה קרבת משפחה למשפחת קמפבל השנואה. אחר כך צצו התוכניות של הכנת המרד בשוטלאנד ההררית והחזרה על „שנת ה-45“ (1745**) עלי להוסיף שהוא קרא וחזר וקרא תמיד את וואלטר סקוט, התפעל ממנו והיטיב להכירו לא פחות משהכיר את באלזאק ופילדינג.

בשוחחו עם ילדתו על ספרים אלה ורבים אחרים הראה לה, אולם באופן שהיא לא תרגיש בכך, איך למצוא את היפה והטוב ביותר שביצירות אלה ואף-על-פי שהיא לא תפסה שמלמדים אותה — אחרת היתה מתנגדת לכך — לימד אותה לחשוב ולהבין.

בדיוק כך היה אדם „זועף ומר נפש“ זה משוחח עם הילדה הקטנה על דת ופוליטיקה. אני זוכרת יפה מאוד כיצד פעם, כשהייתי כבת חמש או שש, נתעוררו אצלי ספקות דתיים (אנו שמענו בכנסיה הקאטולית מוסיקה נהדרת, שהתרשמתי ממנה מאוד מאוד) ואני, כמובן, חילקתי אותם עם מאור. הוא הסביר לי הכול באופן כל כך ברור ומשכנע, שמאז ועד היום שוב לא צצו אצלי ספקות.

וכמה נחרת בזכרוני סיפורו על נגר בנין, שעשירים הרגוהו; אינני סבורה שמישהו לפניו או אחריו סיפר עליו בצורה כזאת.

מארכס יכול היה להגיד: „הניחו לילדים ואל תניאו אותם מלבוא אלי“, כיוון שבכל מקום שהלך הופיעו לידו תמיד ילדים. בין אם ישב על גבעות המפסטד, שטח גלוי ורחב ידיים מצפון ללונדון לא הרחק מביתנו הישן, בין אם טייל באחד הגנים העירוניים — מיד הקיפו אותו ילדים, שרחשו רגשות ידידותיים וכנים ביותר לאיש הגדול בעל השערות הארוכות, הזקן הגדול והעינים הטובות והחומות. ילדים זרים לגמרי היו ניגשים אליו ומעכבים אותו לעתים ברחוב.

* רומאן של הסופר האנגלי פ. מאריאט. המערכת.
** המדובר הוא ברומאן „וואורליי“ לוואלטאר סקוט, בו מצאו את בבואתם מאורעות 1745 בשוטלאנד — המרד נגד השלטון האנגלי. המערכת.

אני נזכרת כיצד אחד מזאטוטי בתי הספר, כבן עשר, עצר בפשטות את מנהיג האינטרנאציונל „האיום“ במייטלאנד־פארק והציע לו „Swop knives“ („הבה נחליף סכינים“). לאחר שהסביר למארכס, כי „swop“ בלשוננו של הזאטוט משמע להחליף, הוציאו שניהם את סכיניהם והשוו אותם. סכיניו של הנער היה רק בן להב אחד ושל מארכס בן שניים, אבל קהה, בלי ספק. לאחר משא ומתן ארוך בוצעה העיסקה. הסכינים הוחלפו והמנהיג „האיום“ של האינטרנאציונל הוסיף עוד פאני, היות וסכיניו היה קהה מאוד.

אני גם זוכרת מתוך איזו סבלנות שאין לה סוף ומתוך איזו ענווה השיב מאוור על כל שאלותי, בשעה שהסיפורים על מלחמת אמריקה * והספרים הכחולים דחקו לזמן מה את רגליהם של מאריאט ווואלט סקוט. מעולם לא קבל מאוור על שאני מפריעה לו בעבודה, אם כי אין ספק שהפריעה לו מאוד נוכחותה של ילדונת פטפטנית בשעה שעבד על יצירתו הגדולה. אך הוא לא הרשה מעולם שאצל הילד ייווצר רעיון שהוא כאילו מפריע לאבא. אותו זמן — הדבר זכור לי יפה — הייתי בטוחה מאוד מאוד כי נשיא ארצות הברית של אמריקה, אברהם לינקולן, לא יוכל בשום אופן להסתדר בלי עצותי בענינים צבאיים. לכן הייתי כותבת לו מכתבים ארוכים שמאוור, כמובן, היה צריך לקרוא אותם ו„להביאם לדואר“. שנים רבות מאוד אחר כך הראה לי את המכתבים הילדותיים הללו, ששמר עליהם, משום שהיו מבדחים מאוד.

ידיד אידיאלי כזה היה לי מאוור לאורך כל ימי הילדות והשחרות שלי.

בבית היינו כולנו חברים טובים, אך הוא היה תמיד החביב והעליון שבהם, וכזה נשאר אף באותן השנים בהן סבל הרבה בשל הקארבונקולים וכזה נשאר עד יום מותו.

*

העליתי את הזכרונות המקוטעים הללו, אלא שהם עלולים להיות פגומים לחלוטין אלמלא אמרתי כמה מלים גם על אמי. לא יהיה בכך משום הפרזה אם אגיד, כי בלי ז'ני פון ווסטפאלן לא היה קארל מארכס נעשה בשום אופן למה שנעשה. מעולם לא היו עדיין חיי שני בני אדם — ושניהם כה מצוינים — קשורים כל כך ביניהם, כשהם משלימים זה את זה.

ז'ני פון ווסטפאלן התבלטה מבין אלפי נשים ביופיה הבלתי

* מלחמת האזרחים בארצות הברית בין מדינות הצפון והדרום בשנות ה־60 של המאה הי"ט. המערכת.

רגיל — יופי, שמארכס התפעל ממנו והתגאה בו תמיד. אמי עוררה את התפעלותם של אנשים כהיינה, הרווג ולאסאל — בשכלה ובחריפותה שלא נפלו מיופיה.

בהיותם ילדים קטנים שיחקו קארל וז'ני יחד; בגיל הנעורים — הוא בן 17 והיא בת 21 — היו מאורשים. וכיעקוב למען רחל כך עבד גם מארכס שבע שנים בטרם נשא את ז'ני. אחר כך, במשך כל השנים שבאו אחריהן, שנות סער ולחץ, גרושים וגלות איומה, השמצות אויבים, מאבק קשה ואכזרי נאבקו שני האנשים הללו יחד עם ידידתם הנאמנה והמסורה לנכן דאמוט באומץ וללא מורך עם כל העולם, תמיד בעמדות מסוכנות, כל אימת שחובתם קראה להם. מארכס היה יכול לומר באמת את המלים של המשורר האנגלי בראונינג:

המקרה לא יוכל לשנות את האהבה,
ולא יוכל להחלישה — הזמן.

אני חושבת כי באותה מידה עצמה של מסירות לענין הפועלים קשרה אותם גם חדוות חיים שאין לה גבול. איש לא נהנה כמוהם מהלצה או מחדוד.

לעתים קרובות מאוד, ביחוד בשעה שהנסיבות דרשו לשמור על נימוס והתאפקות, ראיתי אותם צוחקים עד כדי כך שהדמעות התגלגלו על לחייהם. ולאלה, שניסו לעקם את חוטמם נוכח קלות דעת כזאת לא היתה ברירה, אלא להשתתף בצחוקם. ולעתים קרובות מאוד ראיתי שהם פחדו להסתכל זה בפני זה היות וידעו שמבט אחד בלבד יגרור התפרצות בלתי מרוסנת של צחוק. לראות את שני האנשים האלה בשעה שהם, כדרדרקים של בית רבן, נועצים את מבטם בכל מקום וחפץ שהוא ורק לא זה בזה, כשהם נחנקים מחמת צחוק מאופק שסוף סוף היה עתיד לפרוץ למרות כל המאמצים בכוח בל ייעצר — הרי זה זכרון שהוא יקר לי מכל. אכן, למרות הסבל, המאבק והאכזבות היו שניהם צמד עליז ו"יופיטר הרועם והזועם" אינו אלא פרי דמיונם של האדונים הבורז'וא.

אם במשך שנות מאבקם נתנסו לא באכזבה מרה אחת, אם גם נתקלו בכפיית טובה שחורה משחור היה להם משהו שלא כל אדם זוכה לו — ידידים נאמנים.

במקום בו ידוע שמו של מארכס ידוע גם שמו של פרידריך אנגלס, ומי שהכיר את מארכס בנסיבות המשפחתיות זוכר גם את שם הנעלה באנשים, את שמה המפואר של הלן דאמוט. מי שהקדיש את עצמו לחקר טבע האדם לא יתמה שכן אדם שהיה

לוחם עקשני כזה יכול היה להיות בו בזמן הטוב והעדין שבבני אדם.
הם יבינו כי הוא יכול לשטום בעוז כזה משום שהיה מסוגל לאהוב
אהבה עמוקה כל כך; שאם עטו המוחץ יכול היה להושיב את מישוהו
בגיהינום, כפי שרק דאנטה היה יכול לעשות זאת, הרי זה משום שהיה
כה מסור ועדין; שאם ההומור הסארקאסטי שלו יכול היה לכרסם
ולאכל כחומצה זו, הרי אותו הומור עצמו הרגיע חסרי כול וחלכאים.
אמי מתה בדצמבר 1881. כעבור חמשה עשר חודש הלך בעקבותיה
האיש שלא נפרד ממנה במשך כל ימי חייו. אחרי חיים מלאים
חרדות מצאו את המנוחה. אם היא היתה אשה אידיאלית, הרי

הוא אדם היה, אדם לכל פרטיו,

דומים לו לא עוד אפגוש.

אליאונורה מארכס-אוולינג הערות למכתבו של מארכס הצעיר *

בן 17 התארש קארל עם ז'ני. דרך החיים הרצופה אהבה נאמנה היתה כבר למן הצעדים הראשונים מלאה חתחתים. מאליו מובן, שהורי קארל התנגדו לארושיו של העלם בגיל זה... ההתלהבות, מתוכה הוא מבטיח לאביו, שהוא אוהב אותו למרות חילוקי דעות מסוימים, יש להסבירה בסצינות הסוערות למדי, שהתחוללו בבית בקשר עם כך. אבי היה אומר שהוא היה אותו זמן רולאנד משתולל אמיתי. אך לא יצא זמן רב והכול סודר ומשמלאו לו שמונה עשרה שנה נערכו ארושים רשמיים. שבע שנים רצופות חיכה קארל לז'ני הנהדרת שלו „ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אותה“.

ב־19 ביוני 1843 באו בברית הנשואים. הם שיחקו יחד בהיותם עדיין ילדים, בנעוריהם התארשו ועכשיו צעדו באומץ, שלובי־יד, לקראת מלחמת הקיום.

ואיזו מלחמה! שנים של מחסור מר ומדכא וגרוע מכך, שנים של חשדות אכזריים, של דיבות שפללות, של אדישות קרה מכפור, אך בתוך כל אלה, באושר וביגון, לאורך כל החיים קשרו אותם האהבה והרעות, לא ידעו לא היסוסים ולא פקפוקים והיו נאמנים זה לזו עד בור קברם וגם המוות לא הפריד ביניהם.

כל ימי חייו מארכס לא רק אהב, אלא היה מאוהב באשתו. לפני מכתב אהבה. הוא חדור להט במידה כזו כאילו היה הכותב צעיר בן 18; והרי מארכס כתב אותו בשנת 1856. לאחר שז'ני ילדה לו ששה ילדים. בשנת 1863, כשמות אמו הביא אותו לטריאר, כתב משם: „יום יום אני הולך להשתחוות במקומות הקדושים — לבית הקטן והנושן של הווסטפאלנים (רחוב רומא): בית קטן זה מושך אותי יותר מעתיקות רומא, משום שהוא מזכיר לי את ימי האושר של נעורי, בו היה גנוז אי־פעם היקר שבאוצרותי. מלבד זאת שואלים אותי מכל צד ויום יום לאן נעלמה היפהפיה הראשונה ומלכת הנשפים |

* נכתבו בקשר עם פרסום מכתבו של מארכס אל אביו מיום 10 בנובמבר 1837. המערכת.

של טריאָר. נעים מאוד לבעל להרגיש שאשתו ממשיכה לחיות בדמיונה של עיר שלמה כבת מלכה מכושפת".

מארכס היה קשור מאוד לאביו. בלי ליאות סיפר עליו ותמיד נשא אתו את תמונתו, שהיתה תדפיס של צלום נושן. אך לאנשים לא קרובים לא רצה להראותה: אמר שהיא דומה מעט מאוד למקור. הפנים נראו לי יפים מאוד. העינים והמצח כשל הבן, אבל הפנים סביב הפה והסנטר רכים יותר. בכול — חותם של טיפוס יהודי נאה, מבוטא בבהירות. כשיצא קארל מארכס אחרי מות אשתו למסע ארוך ועגום לשם תקן מצב בריאותו הרעוע — היות ורצה להשלים את מפעל חייו — ליוו אותו בכל מקום תצלום זה של אביו, תצלום נושן של אמו על גבי זכוכית (בתוך נרתיק) ותמונה קטנה של אחותי ז'ני; כשמת מארכס נמצאו כל אלה בכיס הפנימי של מקטורנו. אנגלס שם אותם בתוך קברו.

אדגאר לונגה

לחיי המשפחה של קארל מארכס *

ברשימה זו על חיי קארל מארכס הייתי רוצה להתחלק בכמה זכרונות אישיים. לצערי זכרונות אישיים אלה הם מעורפלים מאוד מחמת המרחק בזמן וביחוד בשל העובדה שבשעה שראיתי את סבי בפעם האחרונה הייתי בן שלוש בסך הכול.

אך מעניין שמתוך מאורעות כה רבים, שהתרחשו בחיים, הרי כמה עובדות נחרתו, משום מה, בזכרוני לאורך־ימים.

וכך נשתמר אצלי, בכל זאת, זכרון ברור ביותר על טיול אחד עם סבא ועם האח ז'אן ביער שאמפרו שבשנת 1882 שיווה לארז'אנטי על שדות האספרגוס שלה ועל כרמיה מראה כפר מרוחק. מארכס התארח בארז'אנטי אצל הורי ביולי 1882, היות ומאז שב אבי שארל לונגה, מי שהיה חבר הקומונה, מגלותו בשלהי 1880, התגוררו הורי במקומות הללו.

אינני שומר טינה לסבא על הרפוטציה הבלתי נעימה, אך המוצדקת בהחלט חוששני, שעשה לי בגילי הצעיר ביותר. בן שנה וחצי בערך הייתי כנראה לקקן גדול, וחטאי זה שימש עילה לכינוי „זאב“, אותו העניק לי סבי. מארכס קרא לי כך, משום שפעם אחת מצאו אותי כשאני סועד את לבי בכליה לא מבושלת, שאני חשבתי אותה לשוקולדה ושלמרות הטעות המשכתי באכילתה.

אגב, במכתב אל אמי ריכך את דעתו עלי:

דרישת שלום לדז'וני, להארי (אחי הצעיר) ול„זאב“ החביב (הוא באמת ילד נפלא).

בהזדמנות אחרת אחזור ליחסיו של מארכס עם נכדיו. ועכשיו ברצוני לתאר בקיצור את חיי המשפחה של קארל מארכס, בפסחי על עסקנותו הפוליטית.

* הערות אלה נכתבו בידי חבר המפלגה הקומוניסטית הצרפתית — נכדו של מארכס (בנם של ז'ני ושאָרל לונגה) במאי 1949, במלאת 66 שנה למותו של קארל מארכס. המערכת.

אזכיר בקיצור שמארכס נולד בשנת 1818 בטריאָר, מיד לאחר שנסתיים סיפוחה של עיר זו ע"י צרפת. אביו, יהודי לפי מוצאו, גין ונכד לשלשלת שלמה של רבנים, עבר לדת הפרוטסטנטית, דבר שנועד, לדעתי, להקל על התעסקותו בפרקליטות.

בגיל 18 התארש מארכס עם ז'ני פון ווסטפאלן, שנחשבה כעלמה היפה ביותר שבטריאָר. היא היתה ממשפחה, שמוצאה מברוינשווייג. אני פוסח על כל החלק הראשון בחיי סבי, שהוא ידוע יפה מבחינה פוליטית ואזכיר רק שבבואו לפאריס 1843 גורש משם בינואר 1845 (במשך זמן שבתו בפאריס נולדה אמי, שהיתה איפוא פאריסאית לפי מוצאה).

אחר כך גר בבריסל, משם גורש שנית, חזר לפאריס ב־5 במארס 1848, לשם הוזמן על־ידי פלוקון בשם הממשלה הזמנית, שהורכבה ב־24 בפברואר.

הוא עזב את פאריס ויצא לגרמניה באפריל, לאחר שנוכח כי מהפכת פברואר, שבוצעה על־ידי הפרולטריון, נתנה שוב אפשרות לבורגנות לכבוש את השלטון ולנצלו נגד מעמד הפועלים.

שם הניף את נס המהפכה וניהל מלחמה נואשת עד ליום, בו הכריחה אותו שוב הריאקציה המנצחת לערוך גלות.

בבואו לפאריס, בראשית יוני 1849, מצא את עצמו שם בשעת כינוס האסיפה המחוקקת, שהיתה מורכבת ברובה ממלוכנים.

אך עד מהרה קיבל הצעה אדיבה מאוד לעזוב את העיר תוך 24 שעות. אז יצא בשלהי אוגוסט 1849 לאנגליה ובארץ זו, שאותו זמן שימשה מקלט לגולי העולם כולו, חי עד יום מותו. כלומר — במשך 34 שנים. וקודם כל עלי לציין שאם, למרות הסבל שנגרם לו במשך זמן ממושך על־ידי בריאות לקויה (מחלת הכבד, התקפות קצרות, פורונקולוזת, שנעלמו וחזרו לעתים תכופות) ולמרות המחסור החומרי, בו היה מארכס שרוי, הצליח לסיים את המפעל שקיבל על עצמו, — הרי היה חייב להחזיק טובה על כך לפרידריך אנגלס.

הרעות של אנגלס ומארכס ראויה שתיכנס להיסטוריה כאגדה העתיקה על אורסט ופיליס*.

שכן באמת נאלץ אנגלס רוב ימיו לנהל את עניניה המסחריים של הפירמה של אביו במאנצ'סטר, שם היה מקומה, ולעסוק בדברים שהעיקו עליו ביותר; הוא עשה זאת אך ורק כדי להושיט עזרה

* מופת של רעות נאמנה באגדות יוון העתיקה. המערכת.

למארכס ולתת לו את האפשרות להשלים את פעלו. אין ספק שבלעדי אנגלס היו מארכס ובני ביתו מתים ברעב.

ברצוני לומר מלים מספר על אדם אחר, שנודע לו תפקיד חשוב בחייה של משפחת מארכס. המדובר בהלן דאמוט הנפלאה, שבמשפחה קראו לה לשון חיבה לאַנכאַן.

משנכנסה בגיל 8 או 9 לבית אם הסבתה שלי, הבארונית פון ווסטפאלן, ליוותה את סבתא בכל מקום מאז נישואיה ועד יום מותה: בפאריס, בריסל, לונדון. לעיניה נולדו ומתו הפעוטים, היא נתנסתה יחד עם משפחת מארכס בכל אימי הגלות, הרעב והפורעניות. היא דאגה לילדים, לידידים, לגולים חסרי אמצעים, סיפקה להם לחם, כשהכול היה ממושכן בבית העבוט, בילתה לילות בתפירה, בכביסה, ליד מיטת חולים. אצלי נשתמרו עליה זכרונות נוגעי לב ביותר.

אשה נפלאה זו ראויה בהחלט, שיקברוה יחד עם מארכס ואשתו ונכדם הארי בבית הקברות שבהייגייט אשר בלונדון.

עניים של המהגרים בלונדון

ועכשיו הייתי רוצה לתאר בקיצור את תנאי קיומם של אותם המהגרים, שהגיעו ללונדון, הם ומשפחותיהם, בלי אמצעים כלשהם. אצל מארכס ומשפחתו התחילו חיים מלאים עוני, סבל ואבל ואין לתת מושג יותר נכון על החיים הללו בלי להסתמך על כמה שורות ממכתבו של מארכס אל אנגלס, בו הוא כותב שקשים מנשוא היו לו הלילות האיומים בהם התמוגגה אשתו בדמעות...

באביב 1850, לאחר שגורשו מדירתם. הסתופפו מארכס ומשפחתו תחילה בחדרים מרוהטים בלסטר־סקוור ולאחר זמן מה בדין־סטריט, בדירה דלה עוד יותר: חדר אחד וקיטון, באופן שאחד משני החדרים האלה שימש מטבח, חדר־עבודה וחדר־אורחים גם יחד.

ולתלאות לא היה קץ.

בשנת 1851 כתב מארכס לאנגלס לאחר שנולדה פראנציסקה: „...אשתי ילדה ב־28 במאָרס. הלידה היתה קלה, אבל עכשיו היא חולה מאוד, אולי מסיבות שהן יותר בעלי אופי חומרי מאשר גופני. נוסף על כך אין בביתי אפילו פרוטה, פשוטו כמשמעו. לעומת זאת מצוי מספר ניכר של חשבונות מחנוונים זעירים, מהקצב, האופה ודומיהם...

ודאי תסכים אתי שכל זה יחד הוא ענין לא נעים ושאני שקעתי עד צואר בבוכן זעיר־בורגני זה. נוסף על כך מאשימים. אותי, שניצלתי את הפועלים ושאפתי לדיקטטורה! איזו זוועה!...”

ובמכתב מה־8 בספטמבר 1852 כותב מארכס:

„אשתי חולה, ז'ני הקטנה (אמי) חולה, לאנכאן חולה במשהו מעין דלקת עצבים. את הרופא לא יכולתי להזמין, כשאין לי כסף לתרופות. במשך 8—10 ימים ניזונה משפחתי מלחם ותפוחי אדמה והיום עדיין מוטל הדבר בספק אם אוכל להשיג גם את אלה.”

בינואר 1855 יצא לאור עולם הילד הששי. לילדה קראו טוסי (דודתי אליאונורה אוולינג). היא היתה כה תשושה שכל יום חיכו למותה. וכעבור כמה חדשים עבר על מארכס אחד האסונות הגדולים שבחייו. בנו היחיד אדגאר, „מוש” שלו, „הקולונל מוש”, מת בזרועותיו. במשך כמה שבועות נאבק הילד עם המוות. ובמכתביו מודיע מארכס פעם על שיפור ופעם על הרעה במצבו של הקטן. אך במכתב מה־30 במארס כותב מארכס לאנגלס, כי „סוף סוף קיבלה המחלה את האופי התורשתי, המצוי במשפחתי, של דלקת אזור הבטן. ואף הרופא, כנראה, איבד כל תקווה. אני עצמי לבי שותת דם וראשי לוהט, אם כי עלי להיות חזק, כמובן. במשך כל ימי המחלה אין הילד מקפח אפילו לרגע את אופיו המקורי, האדיב והעצמאי.”

היה זה באמת ילד מחונן מאוד ובאהבתו לספרים דמה מאוד לאביו.

ב־12 באפריל 1855 כתב סבי המסכן לאנגלס:

„הבית, כמובן, נחרקן כולו ונתיתם עם מות הנער היקר, שהיה מחיה אותו וממלא אותו נשמה. אין לתאר כמה חסר נער זה על כל צעד ושעל. כבר נתנסיתי באסונות מרובים, אולם רק עכשיו אני יודע מה זה יגון אמיתי. אני מרגיש את עצמי הרוס לגמרי. למזלי, מיום הקבורה יש לי כאב־ראש משגע כל־כך שאינני יכול לא לחשוב, לא לשמוע ולא לראות.

עם כל היסורים האיומים האלה, שעברו עלי במשך הימים האחרונים, חיזקה אותי תמיד המחשבה עליך ועל ידידותך והתקווה, שאנו שנינו נוכל עוד לעשות בעולם משהו גבון.”

כעבור כמה שבועות קיבלה סבתי בירושה, עם מות אמה, כמה מאות טאלרים והמשפחה יכלה סוף סוף להסתדר בדירה בריאה יותר בגראפטן־סקוור. אצל מארכס נולד עוד ילד, שמת מהר מאוד.

הנסיבות, בהן התרחש מוות זה, היו איומות ועשו על סבי רושם כה טראגי, שבמשך „ימים מספר לא היה יכול להתאושש”.

והחיים זרמו כסדרם, חיים קשים למארכס ולמשפחתו, אלא שהצרות פחתו.

השתתפותו של מארכס ב„ניו־יורק דיילי טריביון” שיפרה במקצת במשך כמה שנים את מצבו החומרי, אולם אחר כך הגיע המחסור שוב לממדים כאלה, שמארכס כתב לאנגלס על מחשבתו להפקיד את

הילדים בידי ידידים, להיפרד מהלן דאָמוט, לעבור יחד עם אשתו לחדרים מרוהטים ולחפש לו משרה צנועה של קופאי. בשנת 1863, אחרי מות אמי, קיבל מארכס ירושה קטנה וזמן מה לאחר כך ציווה לו במותו ידידו הוותיק ווילהלם וולף את רכושו הצנוע. דבר זה איפשר למארכס להיפטר מכל חובותיו ובכלל זה מההתחייבויות, שקיבל על עצמו בקשר עם „נוייה רהיינישה צייטונג” ובמידה שבריאאותו תרשה לו להתמסר אך ורק לעבודתו המדעית. אך מצב בריאותו לא השתפר ופעמים רבות היו חייו נתונים בסכנה. מאז והלאה לא עברה שנה שלא יופיעו אצל מארכס מורסות, קארבונקולים, עליהם נוספו יסורים כתוצאה ממחלת הכבד.

חיים מופלאים, רצופי-עמל ומאבק

מעניין להתחקות כיצד, למרות קשייו החומריים, למרות יסורי גוף ורוח, הצליח מארכס להביא לידי גמר את מפעל-האדירים שלו. מתוך שאיני רוצה להאריך יותר מדי את הערותי אסתפק כאן בציון העובדה, כי במשך ימים שלמים, מעשר בבוקר עד שבע בערב, היה מארכס עובד במוזיאון הבריטי, נוֹבֵר ומחטט בספרים כחולים, תעודות פארלאמנטריות, מחקרים סוציאליים וכלכליים וכדומה ובבית שקד לילה-לילה על עבודתו.

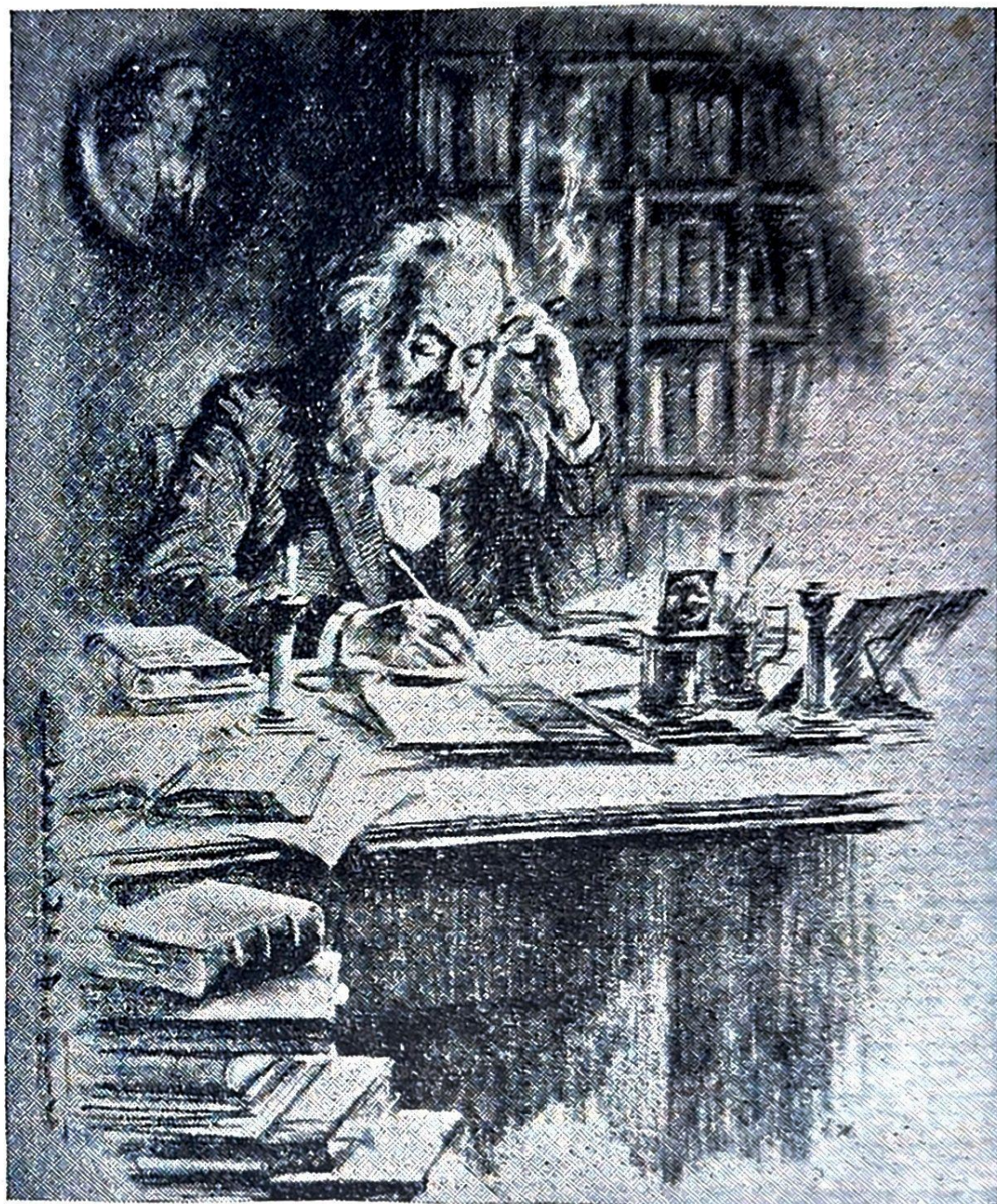
לא פעם ניסה להבטיח את קיומו בעבודה ספרותית, אך לרוב לא היה יכול למצוא לעצמו מוציאים לאור ומצד שני לא רצה אנגלס להרשות שמארכס יבטל את זמנו בעבודה שניה במעלה ודרש במפגיע שינצל את כל רגעיו הפנויים ויקדיש אותם אך ורק להכנת המחקר הכלכלי הגדול, שעלה במחשבתו של מארכס ולמטרה זו הושיט לו עזרה קבועה.

אך כל העזרה הזאת לא הספיקה.

„נוייה רהיינישה צייטונג” לא הביא לו למארכס אלא חובות. ומטעם זה הסכים, החל משנת 1851, לעבוד ב„ניו-יורק דיילי טריביון”; דבר זה איפשר לו לעסוק במחקרים מרובים שלעתים, דרך אגב, לא חרגו ממסגרת מחקרו המדעי העיקרי ואין כל ספק, שמאמריו היוו תרומה רצינית ביותר לדברי ימי הכלכלה של הזמן החדש.

למרבה הצער רק שליש אחד ממאמריו השתלם מבחינה כספית. אשר לשאר שני השלישים, שהמוציא לאור סירב להדפיסם, לא ראה חובה לעצמו גם לשלם בעדם.

יש לומר שמארכס הסכים מתוך מרירות לעבודה ספרותית כפויית-טובה זו, שלא היה בה כדי לפרנס את משפחתו.

קארל מארכס בחדר עבודתו

בשנת 1852 נגזל רוב זמנו על-ידי ענינים, שהיו כרוכים במאסר חברים של ברית הקומוניסטים בקלן ואחרים ובמשפט שנשקף להם. מארכס עבד בלי לחבוק ידים יחד עם הידידים בלונדון, כדי להוכיח שמשפט זה אינו אלא קנוניה מצד המשטרה והממשלה... לאחרונה אי אפשר שלא לציין, כי דוקא באותו זמן, שמארכס חישב לכרוע תחת נטל הנסיונות, חיבר ספר כה יסודי ועמוק ויצירה כה חושפנית כ"18 בברומר".

וזה בתקופה שלא היתה לו למארכס אפשרות לצאת מביתו, היות ובגדיו היו ממושכנים בלומבארד.

והשנים רדפו שנים, שנים קשות, רצופות קשיים חומריים בלתי פוסקים, ימי מחלה ממושכים, זמנים של עבודה קדחתנית; אך למרות הכול הלך והתקדם המפעל הגדול, מפעל של לוחם, הוגה-דעות, יוצר, שכן רחוק מלהצטמצם בעבודתו הקאבינטית ניהל מארכס בעת ובעונה אחת עם עבודתו התיאורטית הגדולה גם את האיגוד הבינלאומי של הפועלים.

על אף הכול שימש ביתו, ביחוד הבית במייטלנד פארק (שפצותיו של היטלר לא חסו עליו), מקלט לכל המהגרים, לכל הלוחמים האנגלים ושאינם אנגלים.

מימי ילדותי נשתייר בלבי זכר האוירה, ששררה בבית, בו גר מארכס עם אשתו, אשר למרות כל צרותיה ואסונותיה קיבלה תמיד בחיוך שוחר-טוב את כל האורחים, רובם ככולם מהגרים, יחד עם שלושת בנותיה — ז'ני, לאורה (שבמשך הזמן היתה אשתו של פול לאפארג), ואליאונורה — שלוש נשים, שהצטיינו בשכלן ובהשכלתן, שכל אחת מהן ראויה לביאוגרפיה מיוחדת.

מארכס, שבנותיו התייחסו אליו ברחשי כבוד עמוקים, העריץ את ילדיו והנקל להבין כמה קשה היו לו השכול. כן, מארכס העריץ את ילדיו ונהג בהם עדינות יתירה והיה עליו בחברתם.

לבו של לוחם אמיץ זה היה אוצר גנוז של רוח, נדיבות ומסירות. משחק היה עם הילדים כאילו היה הוא עצמו ילד, בלי לחשוש שהדבר יפגום בפרסטיז'ה שלו.

ברובע מגוריו קראו לו אבא מארכס. ותמיד נמצא בכיסו סוכר לכבד בו את הדרדקים.

את אהבתו זו לילדים העביר לאחר זמן על נכדיו. „הרבה פעמים אני מנשק לך — כתב מארכס לאמי — ולטפליא שלך“. בכל מכתב הוא כותב עליהם: „ועכשיו תארי לי באריכות את מעשי דז'וני ושותפיו“.

במכתב אחד, שנכתב ב-1881, הוא מספר לאמי: „רק עכשיו העבירו טוסי ואנגלס בכרכרה למשרד המשלוחים מתנות לקטנים שלך, לנכד מבקשת שאציין במיוחד כי משלה הוא מעילון אחד בשביל הארי (שמת זמן מה אחרי מותו של מארכס), אחד בשביל אדי (וזה אני) וכומתת צמר בשביל פא (אחי מארסל); חוץ מזה בשביל אותו פא בגד כחול מלאור. ממני חליפת מלחים בשביל דז'וני היקר שלי. אמא צחקה צחוק כה עליו באחד מימי חייה האחרונים בספרה ללאורה כיצד אני ואת ודז'וני נסענו לפאריס ושם בחרנו לו חליפה בה נראה כאזרח צעיר מהאצולה“.

יותר מכל היה רואה את ז'אן, היות והוא היה הבכור:

„ספרי לדז'וני — כתב לאמי במכתב אחר — כי בשעה שטיילתי
אתמול בפארק — מייטלנד פארק הפרטי שלנו — ניגש אלי פתאום
שומר הפארק רם המעלה לשמוע חדשות על דז'וני“.

לעתים היה משתמש בביטויים מקוריים ויפים בדבריו על הנכדים:
„ועכשיו נשקי בשמי הרבה, הרבה פעמים את דז'וני, את הארי
ואת „הזאב“ המכובד. אשר ל„אלמוני הגדול“ הרי איני יכול להרשות
לעצמי פאמילאריות כזו“ (המדובר באחי מרסל, שנולד באפריל 1881,
אותו לא ראה עדיין).

יותר מכל מתבטאת אהבתו לנכדים בפסוק האחרון של אחד
המכתבים אל בתו, שנכתב זמן מה אחרי מות סבתא:
„אני מקווה לחיות אתך עוד הרבה ימים טובים ולמלא כראוי את
חובתי כסבא“.

אוי! לקארל מארכס לא ניתן למלא את משאלות לבו אלה.
מדולדל על ידי המחלות, שבאו בזו אחר זו, מזועזע כבר עד היסוד
בו על ידי מות אשתו נתנסה כעבור 13 חודש באסון איום — מות
בתו הקשישה, הלא היא אמי ז'ני לונגה. מהלומה אחרונה זו,
שהשלימה שנים רבות של סבל וצרות, הביאה ב־14 במארס 1883
לידי מותו של האדם הגאוני, שהקדיש את כל חייו להכנות לקראת
שחרור הפרולטאריון ועד לנשימתו האחרונה לחם למען אושר האדם.
כדברי פרידריך אנגלס על קברו:
„גם שמו וגם פעלו יבלו דורות ויובלות!“

נדפס לפי המאסף „זכרונות על מארכס ואנגלס“
(ההוצאה הממלכתית 1956).